

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

На правах рукопису

Кучерявий Іван Тихонович

ІДЕЯ ПРОГРЕСУ В СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Спеціальність 09.00.11 — соціальна філософія

АВТОРЕФЕРАТ

*дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук*

КИЇВ — 1993

48 28 994

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті філософії АН України

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор, член-кор. АН України *Пазенок В. С.*
доктор філософських наук, професор *Кириченко М. Г.*
доктор філософських наук *Кремень В. Г.*

Провідна організація — кафедра філософії гуманітарних факультетів
Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Захист відбудеться «24» Грудня 1993 р. о 14⁰⁰ год. на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 01.25.03 в Інституті філософії
АН України за адресою: 252001, м. Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту філософії
АН України за адресою: Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий «22» Листопада 1993 р.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00814149 (R)

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філософських наук

[Signature]
І. В. БОЙЧЕНКО

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. XX століття увійде в історію світової цивілізації як час фундаментальних соціальних змін, революцій та війн. Варто порівняти лише соціальний стан людства початку і кінця століття, щоб переконатися у його винятковій динамічності. Реалії останніх десятиліть, що пов'язані з виникненням глобальних проблем, суттєвим чином вплинули передусім на характер суспільного розвитку, на соціальний прогрес, відносини між державами і народами. Якісні зміни сталися в країнах Східної Європи. Тут покінчено з тоталітарними режимами, розпалася остання імперія - Радянський Союз, на території якого виникли молоді незалежні держави. Здійснилась нарешті віковична мрія українського народу про самостійну державу і незалежність. Це явища світового значення. Вони змушують переосмислити багато чого з далекого і недавнього минулого, по-новому подивитися на істини і постулати, що ще вчора здавалися непорушними, рішуче відмовитися від застарілих стереотипів, відкинути догми і штучні традиції. Одним словом, настала суспільна потреба у новому погляді на світ, на всі соціальні процеси в ньому, що так радикально змінили сучасну цивілізацію, окремі регіони і держави. Новий погляд на реалії, урахування позитивного і негативного досвіду минулого мають відобразити сучасний стан світової цивілізації, виявити тенденції і перспективи її розвитку.

Осмислення того, що було і що сталося, призводить до виникнення цілого комплексу суспільних і політичних ідей, що в сукупності утворюють нову ситуацію в соціальній філософії, вимагають нових парадигм. Вони виходять насамперед із визнання прав людини на гідне життя, свободу вибору народами шляхів власного, суверенного розвитку. Звичайно, цим не знімаються всі інші проблеми життєдіяльності світового співтовариства, його суперечності найрізноманітнішого характеру. Нові ідеї перебувають в процесі активної розробки і розвитку. Та ні за генезисом, ні за змістом своїм вони не є монополією тієї чи іншої ідеології. Узагальнюючи інтегральні інтереси людства, ці ідеї синтезують гуманістичні традиції прогресивної думки минулого і сьогодення.

Нині людство дедалі більше виявляє себе як планетарна спіль-

нота людей, єдиний суб'єкт історичної творчості. Ми живемо у часі, що вимагає переосмислення ролі і значення різних складових цього суб'єкту, в тому числі лівих, революційних сил, різних класів і соціальних спільнот. Вимагають уточнення поняття, через які розкривається суть соціального процесу; його напрями і засоби /прогрес, революція, реформа, модернізація, радикальна трансформація тощо/. Адже вони формувались, наповнювалися конкретним змістом в іншому соціальному просторі і часі. Однак концептуальне переосмислення й уточнення самої ідеї прогресивних змін вимагає водночас збереження діалектичної наступності у її розумінні і еволюції.

В умовах колишнього СРСР, коли в суспільній свідомості панувала одна, марксистська теорія, доречі кажучи в її догматизованому вигляді далеко не аутентична справжньому марксизмові, всі інші традиційні сучасні напрями суспільно-філософської думки фактично замовчувались, подавались в ідеологічно-препарованому вигляді, або оголошувались ненауковими, реакційними. Історія, теорія та практика якісних суспільних змін та трансформацій нерідко позначалися печаткою відвертої апологетики та тенденційної упередженості. З точки зору ідеологічно зумовленого сприйняття суті соціального процесу Англія, наприклад, щодо інших народів завжди проводила антигуманну експлуататорську, одне слово - колонізаторську політику. Росія ж - тільки прогресивну, цивілізаторську.

Такою ж "вибірковою" в основному була і "методологія" у ставленні до соціально-філософських теорій, в тому числі концепцій соціального поступу, які формувалися вченими різних країн колишньої соціалістичної системи. Вони висвітлювались як такі, що розвивались у кількраті й обов'язково під "благодійним" впливом російської соціально-філософської думки. Факт такого "впливу" не можна заперечувати, та він не був впливом однобічного типу "вчитель - учень", як це часто-густо намагалися показувати.

Наукова етика та потреби об'єктивного суспільствознавства нагально вимагають включити до наукового обігу все багатство соціальної філософії усіх цих народів в тому числі, зрозуміло, соціально-філософських поглядів українських мислителів. Цю тезу

слід особливо підкреслити. Адже крім того, що доробок багатьох із них давався вельми дозовано, він ще й безпардонно спотворювався, а вже потім, у такому вигляді, таврувався як "гнилий буржуазний лібералізм", чи як "український буржуазний націоналізм".

В багатотомній радянській "Философской энциклопедии" навіть не згадується прізвище визначного представника української соціальної думки другої половини XIX століття М.П. Драгоманова, а в енциклопедичних радянських довідниках 80-х років Драгоманова зараховано до табору буржуазних лібералів. Але ж усякій освіченій і неупередженій людині відомо, що Драгоманов відвертий прихильник соціалістичної ідеї. За визначенням в 1920 році А.В. Луначарського Драгоманов - вчений саме соціалістичної орієнтації, стоїть "не нижче самого Чернишевського".

"Философский энциклопедический словарь", що побачив світ 1984 року, не знайшов місця для всезвітньо-відомого соціального мислителя, поета, діяча культури, доктора філософії І.Я. Франка. Щоправда, офіційною радянською ідеологією він незмінно кваліфікувався як революційний демократ. Оскільки цей термін позитивно оцінює одного із відомих українських соціальних мислителів і тим самим відрізняє його від представників інших течій української соціальної думки, того ж Драгоманова або Грушевського, з'ясуємо в якому контексті він вживався в радянській науковій літературі. Поняття "революційний демократ", по-перше, вживалося для визначення тих ідеологів та політиків, які виступали безпосередніми попередниками марксистів, відзначалися близькими до останніх соціальними орієнтаціями щодо суті суспільного прогресу, його головних чинників тощо. По-друге, воно характеризувало тих лідерів сучасного національно-визвольного руху, які обстоюють так званий "некапіталістичний шлях" розвитку країн, що визволилися від колоніального гніту. Якщо з першою інтерпретацією цього поняття формально можна погодитися, взявши до уваги змістовно хронологічні та генетичні аспекти процесу виникнення та еволюції соціалістичної течії в соціально-філософській думці та політичному житті, то друге вживання цього терміну хвибує на невизначеність і необґрунтованість.

Поширене визначення революційного демократизму як ідеології

та політики, що уособлюють інтереси насамперед "селянської демократії" і знаменують собою фазу буржуазно-демократичного стану визвольного руху, а також поєднують ідею селянської революції з утопічним соціалізмом з врахуванням досвіду революційного процесу, реалій політичного життя і розвитку соціальної теорії зовсім не виглядає переконливим. Історичний досвід зокрема спростовує постулати про переваги певного типу демократії /буржуазної, соціалістичної, пролетарської, селянської/. Увага дослідників дедалі більше концентрується на визначенні атрибутивних якостей демократії як феномену суспільного життя сучасного суспільства.

Реалістичний погляд стверджується і на соціалізм у його теоретично-концептуальній та практично-соціальних моделях. "Науковий соціалізм", доводячи свою принципову відмінність від утопічного, в тому числі селянського, на ділі виявився багато в чому хворим на ті ж самі утопічні проєкти, в які звинувачував своїх опонентів.

В ортодоксальному марксизмі революційний демократизм як соціально-філософська доктрина наділявся ще одним типовим рисом. А саме – абсолютизацією збройного повстання, насильства, примусу як головного засобу здійснення соціальних планів. Саме так, зокрема, трактувалися відомі заклики М.Г.Чернишевського та Т.Г.Шевченка "до сокири". Зауважимо також, що широке вживання до недавнього поняття революційний демократ мало і неприхований морально-політичний підтекст. Воно немов би підкреслювало "неповноцінність" цього типу ідеолога і діяча політики, його "незабєршеність" і як революціонера, і як демократа. Тим більше ушербним в такому розумінні виявився "еволюційний демократ", ліберальний політик, гуманістично мислячий соціальний філософ.

Розпад Радянського Союзу, утворення на його уламках багатьох молодих держав, соціально-економічні і духовно-політичні процеси, що відбуваються в колишніх соціалістичних країнах східної Європи, еволюція сучасного світу в цілому актуалізували проблему революцій та реформ, співвідношення еволюційного і революційного в соціальному прогресі, суспільному розвитку взагалі. Щодо революцій, то незаперечним є те, незалежно від нашого ставлення до цього феномену соціального процесу, що вони факт істо-

рії, особливо історії ХХ-го століття. При цьому, як правило вони були пов'язані з насильством, війнами, в тому числі самими антигуманними - громадянськими. Чи виправдовували революції надії, що на них покладались? Однозначно, на це запитання не відповісти. Так, наприклад, сама масштабна революція ХХ-го століття - жовтнева 1917 року в Росії, висунувши привабливі на той час гасла: мир - народам, земля - селянам, фабрики - робітникам, не зуміла послідовно і до кінця здійснити відповідні соціально-економічні та політичні програми. Звичайно, не можна ігнорувати того, що під впливом революції, їхніх реальних та потенційних загроз панівні класи та правлячі сили змушені були вносити серйозні корективи в політику, здійснювати істотні реформативні акції. Однак з оглядом на це революція - надто висока ціна соціального поступу, адже вона завжди спричиняє хаос в економіці, в громадському і політичному житті. І що найстрашніше - веде до бездумної загибелі тисяч і тисяч людей, розколює націю, країну, суспільство.

Найбільш виразно проблема революції в контексті ідей прогресу, радикальних соціальних перетворень представила в соціально-філософському вченні марксизму.

Сприймаючи це вчення як методологічний постулат суспільствознавства радянської доби у переважаючих своїх підходах і тлумаченнях вбачало в революціях універсальний засіб соціального розвитку. У зв'язку з цим проблема прогресу фокусувалась на питаннях революції, роль якої, її "примусова логіка" абсолютизувалися. Відповідна функція реформ в соціальному поступі припинялась, вони розглядались як фактори другорядного значення. Абсолютизація ролі революції елементавала в цьому типі соціальної теорії питання про "ціну" революційних заходів, соціальну виправданість, ефективність та надійність відповідних перетворень у різних сферах суспільного життя. Такий методологічний ключ до розуміння визначальних механізмів соціального прогресу відповідно девальював значення в цьому процесі таких чинників, як демократичні інституції, національний фактор, моральні, гуманістичні засади, духовні, в тому числі релігійні традиції, народні звичаї тощо. Прагнення завдати революції "оновити" в майбутньому

життя суспільства практично супроводжувалося руйнуванням тих традиційних соціальних та культурних стабілізаторів, які забезпечували певну рівновагу суспільного життя. Революційно обмежена соціальна методологія у кінцевому наслідку визначала і уявлення про "спрямованість" і головні закономірності суспільного процесу. Хоча останнього розглядалась як сходження формації від однієї до другої. Така спрощеність і однолінійність у трактуванні цього складного процесу не фіксувала багатоваріантності суспільного розвитку, надавала йому фаталістичної забарвленості.

Суспільна практика, досвід соціального розвитку високорозвинутих демократичних країн актуалізувала проблему визначення соціального коефіцієнту "корисної дії", питання про суспільно визначену "ціну революції" та їх перспективність як інструментів розв'язання суспільно-політичних та економічних суперечностей як актуального завдання теорії прогресу. Ця практика вносить істотні корективи в розуміння соціально-класових відносин, відкриває позитивні можливості політики соціального партнерства і злагоди, культури сумісних дій, спрямованих на оптимізацію і підвищення ефективності функціонування і розвитку суспільства, всіх його ланок і структур. Концепція соціальної конфліктології та консенсусології, нові моделі "суспільного договору", спрямовані на досягнення "згоди незгодних", узгодження конфліктуючих інтересів в ім'я соціального миру, громадянського спокою багатьох в чому визначають напрямки творчого розвитку ідеї соціально-філософському вигляді. Зрозуміло, що ніякі "адекватні" теоретичні конструкції не здатні змінити характер об'єктивних, спонтанно діючих чинників реального, складного, суперечливого життя людського суспільства.

Усвідомлення необхідності внесення істотних змін в уявлення про соціальний прогрес, оновлення методологічного інструментарію, завдяки якому це уможливилось, потребує з'ясування такого важливого елементу теорії прогресу як співвідношення концепцій формації та цивілізації як певних об'єктивацій розвитку суспільства. Виникнення і загострення глобальних проблем, спільних для всіх країн і народів, підчас різке відмінні результати соціального розвитку суспільств, які до недавня характеризувалися як

такі, що належать до якісно різних формацій, розвиток на ґрунті взаємозбагачення точок зору, конфронтуючих підходів, типів інтерпретації загальнолюдської картини суспільного світу викриває обмеженості одномірного підходу до розуміння ідеї прогресу як у її суто теоретичному, так і практичному вигляді. А саме такою одномірністю відзначалася формаційна модель суспільного розвитку. Попри всі намагання тверезомислячих теоретиків подолати спрощено-вульгаризоване використання цієї моделі, методологія "формаційного редукціонізму", яка перешкоджала і значною мірою перешкоджає і нині виявленню і використанню її власних когнитивних можливостей, не полишила своїх претензій на домінуюче положення в системі соціальної філософії.

Втім дедалі зрозумілішим стає те, що теорія формацій не є, більше того, не може бути монопольним методологічним засобом аналізу сучасного суспільства і поступального його розвитку. Ця теорія можлива і потрібна в межах її пояснювальних здібностей, які обґрунтовують певні положення про інваріантні лінії поступального руху людства, викривають елементи єдності загальноісторичного процесу, встановлюють системні зв'язки такої складної синергетичної системи як суспільство.

Водночас не слід, на наш погляд, зовсім відкидати формаційний фактор і його ознаки, відмовлятися від використання їх в якості методологічного принципу, а тим більше, не варто протиставляти цей фактор і підхід – цивілізаційному. Відмова від методологічного догматизму, творче використання "відкритої методології" соціального пізнання якраз і полягає в тому, щоб використовувати всі можливі методологічні чинники, які сприяють пошуку істини. Як показує досвід ідеологічно зумовленого суспільствознавства, методологічний монізм приводить врешті-решт лише до догматизму. Спростування його відкриває шляхи до всебічного аналізу будь-якого соціального феномена. В нашому випадку – дослідження проблеми ідеї прогресу в її соціально-філософському розумінні.

В світлі сказаного не можна ігнорувати і той аспект методологічного статусу категорії "суспільно-економічна формація", який фіксує дискретну, преривчасту сторону єдиного світового

історичного процесу, його певну обмеженість рамками конкретного соціального простору і часу, надає можливість здійснювати локальну періодизацію всесвітньої історії.

Разом з цим потрібно зазначити, що пізнавальні потенції формаційної методології зовсім недостатні саме тому, що вона, зводячи всі багатобарану і різноманітну картину суспільного життя до перних узагальнень, веде до спрощення дійсного стану речей, ігнорує мінливі, безперервний характер тих змін у соціальному бутті людей, які відбивається у понятті "прогрес".

Подолати цей недолік допомагає теорія цивілізації. Поняття "цивілізація" насамперед акцентує якісний стан тієї чи іншої стадії, ступеня розвитку суспільства. Ця якість, змістовно виражена, є ніщо інше як характеристика історичного типу культури, об'єктивованої у синтезі матеріальних та духовних здобутків суспільства у їх функціональному прояві.

Цивілізаційний підхід, далі, надає досліднику нові творчі можливості для здійснення "людського виміру" суспільного життя, що відповідає тій антропоцентристській парадигмі, яка набуває домінуючого положення в новітньому суспільствознавстві. "...Саме в людині знаходяться витoki усіх наших проблем, на ній зосереджені всі наші устремління та сподівання, в ній всі початки і всі кінці, в ній - основи всіх наших надій". Ці слова одного із авторів зазначеної парадигми А.Печчеї переконливо відбивають саму суть методології цивілізаційної орієнтації, яка в своїй глибинній суті збігається з гуманістичними критеріями суспільного поступу.

Цілком поділяючи ці орієнтації, автор втім виходить з того, що найбільш продуктивним у дослідженні проблеми прогресу є коректне виважене поєднання когнитивних, інтерпретаційних, евристичних та креативних можливостей, які імпліцитно притаманні як формаційному, так і цивілізаційному підходу до феномену світової історії та людського суспільства.

Так, зокрема при формаційному аналізі під багатоваріантністю соціального стану і соціального процесу розуміється функціонування водночас різних формацій. При цивілізаційному - вбачають, що та чи інша соціальна діяльність потенційно містить багато ре-

альних можливостей суспільного розвитку саме в аспекті цивілізованості.

Соціальна практика виявляє взаємодію народів, що знаходиться на різних шаблях суспільного розвитку, мають різну соціальну орієнтацію і відмінні ознаки суспільного буття. І разом з тим міжнародне товариство людей об'єктивно і дедалі виразніше виступає суб'єктом соціального процесу. Людська цивілізація, яка охоплює всі без винятку країни світу, загальнолюдські інтереси, які, зокрема детермінують спільну для людства ідеологію та стратегію виживання, можуть бути усвідомлені саме завдяки цивілізаційному підході.

Концептуальний аналіз зазначеної проблеми, визначення "вузлових точок" складного, суперечливого процесу осмислення логіки поступального розвитку суспільства, генезису основних положень, які фіксують сутнісні риси прогресивних змін у самих онтологічних підвалинах суспільного життя та їх відповідне оформлення у категоріальних поняттях соціальної філософії потребує насамперед врахування тієї ситуації, яку переживає зараз світова філософська думка, в тому числі і сучасна українська школа філософії. І всесвітня історія філософії, і сучасний розвиток філософської думки з усією очевидністю свідчать, - зазначає В.І.Шинкарук, - що не було й немає філософського вчення, яке б давало єдино вірогідні відповіді на всі філософські питання. Філософія більшою мірою, ніж інші галузі пізнання, проступає через боротьбу різних, часом супротивних ідей, концепцій, вчень, що з них багатьом притаманний момент істини.

Треба активно і творчо вводити в науковий обіг досягнення світової соціальної філософії з розглядуваної проблеми, але під позитивним, дійсно науковим кутом зору, а не нігілістично-зневажливим, особливо в відношенні сучасної зарубіжної немарксистської філософії.

Дослідження проблеми прогресу в її соціальній формі має якомога повніше враховувати і своєрідність розвитку людської цивілізації на рубежі третього тисячоліття. Вихід людства на рубежі нової епохи, становлення "післяіндустріального суспільства", формування "глобальної свідомості" - всі ці перехідні риси на-

шої епохи супроводжуються радикальним оновленням уявлень про соціальні цінності, політичні інститути, суспільні механізми. На порозі нового тисячоліття ідея прогресу, оступу, як і ідеї регресу, фундаменталізму, соціальної іноватики, модернізації, консерватизму тощо прокладає собі шлях у соціумі, сутність і характер якого визначається взаємодією неоднаково орієнтованих соціально-економічних процесів і факторів, новими типами соціальних зв'язків, конфліктів і "соціальних напруг", зміною складу і "якості" соціальних та політичних сил, які своєю діяльністю забезпечують кардинальні суспільні перетворення.

Серед цих суб'єктів оновлення світу, визначаючих подальший розвиток подій зокрема на Європейському континенті, чільне місце належить Україні. Українська філософська і соціально-політична думка внесла помітний дорок у розробку проблематики прогресу взагалі і соціального прогресу в особливості. Перебуваючи в одному філософському просторі із західно-європейською та російською філософією видатні українські мислителі аж ніяк не копіювали їх. Вони висунули щодо ідеї і практики прогресу цілу низку оригінальних, самобутніх, непересічних ідей, на привелику жаль до цього не оцінених і не висвітлених належним чином.

Зазначені обставини, які, зрозуміло, далеко не повністю визначають всі складові сучасного концептуального осмислення ідеї прогресу, на нашу думку, вирішальним чином впливають на її формування, теоретичну розробку як у методологічному так і в політично-праксеологічному та світоглядно-виховному відношеннях.

Міра розробленості проблеми. Якщо в світовій філософській думці ідея прогресу займає чільне місце продовж більш як двох останніх століть, то радянська філософія такою увагою до цієї ідеї похвалитись не в змозі. Крім того зазначена проблема, як правило аналізувалась у вітчизняній літературі переважно в плані марксистського висвітлення загальної теорії соціального розвитку, що пов'язувався з становленням, поширенням і розвитком "реального соціалізму" і завданнями щодо його вдосконалення. В 70-ті - 80-ті роки в дослідженнях цієї проблематики домінувала тема науково-технічного прогресу. Серед чисельної кількості публікацій на цю тему, правда, траплялись і такі, що робили спро-

би проаналізувати внутрішні зв'язки науково-технічного і соціального прогресу, проте і ці розробки не виходили за межі "прокрустового ложа" теорії історичного матеріалізму, зумовлювалися тезою про безперечну перевагу соціалістичного типу прогресу над будь-яким іншим, альтернативним йому. В часи "перебудови" з'явилися праці, в яких ідея соціального розвитку розглядалася в контексті ситуації виникнення глобальних проблем сучасності, визначалися міжнародні фактори соціального прогресу тощо. Чимало з цих робіт позначаються реалістичним поглядом на суть проблематики прогресу, відзначалися дискусійною постановкою питань. Саме цей період /80-90 роки/ характеризується поступовим посиленням уваги до гуманістичних аспектів ідеї прогресу, її загальнолюдських критеріїв та вимірів.

На нашу думку найбільш виразно, з врахуванням хронологічних та змістовно-суттєвих відмінностей, про які йшлося, ідея прогресу і похідних від неї положень /історіософський аспект, діалектика соціального поступу, прогрес та цивілізація, своєрідність прояву прогресу в духовній культурі, в різних сферах суспільного життя, типи прогресу, його критерії і ієрархічні риси, світоглядні характеристики тощо/ представлені зокрема працями Г.Асланяна "Идея прогресса в буржуазной философии истории", Єреван, 1965; О.Я.Лисенка "Проблема социального прогресса в философской и общественно-политической мысли Украины второй половины XIX века", Київ, 1968; Р.В.Петропавловського "Диалектика прогресса и ее проявление в нравственности", Москва, 1978; М.С.Злобіна "Культура и общественный прогресс", Москва, 1980; Х.Н.Момджяна "Проблемы общественного прогресса в современной идеологической борьбе", Москва, 1981, в колективній монографії "Марксизм и проблемы социального прогресса", Москва, 1986; "Международные факторы социального прогресса", Москва, 1987 і "Социализм и прогресс человечества. Глобальные проблемы современности", Москва, 1987.

Особливе значення для формування концепції прогресу в її сучасній інтерпретації мали публікації 90-93 років в журналах "Вопросы философии" та "Філософська і соціологічна думка". Пошлемося, як на приклад, на такі статті, як В.С.Нерсисян. "Продолже-

ние истории: от социализма - к цивилизации" /ВФ, № 4, 1993/,
М.М.Моисеев "Мир XXI века и христианская традиция" /ВФ, № 8,
1993/, Кантор К.М. "Каков он - путь к цивилизации?" /В.Ф., №11,
1992/, Кримський Б.С. "Контури духовності: нові контексти іден-
тифікації" /ВФ., №12, 1992/, Звіглянич В.О. "Універсальні цінно-
сті і зміна парадигм філософського знання" /Ф.С.Д., №9, 1991/,
Шинкарук В.Г. "Суспільство: між минулим і майбутнім" /Ф.С.Д.,
№ 4, 1992/.

В переважній кількості зазначених праць проблема прогресу, її ідея та втілення висвітлюється на ґрунті методології, що формувалася в марксистській традиції соціальної філософії, виходячи з принципів та положень матеріалістичного розуміння історії. Дієсно, марксизм виявив підвищений інтерес до цієї проблеми, адже ставив собі за мету спрогнозувати і побудувати на "прогресивніше суспільство, якого ще не знала історія. Згідно з логікою марксистського розуміння прогресу, розвиток суспільства - це процес сходження від однієї міри свободи до другої - вищої. Всі формації до комуністичної - це лише передісторія людства. Власне історія і справжній прогрес, що позбавиться антагонізмів, набудуть гуманістичного змісту, будуть орієнтовані на людину, всебічний розвиток особистості, як на вищу цінність і мету настане за комуністичної формації. Виходячи з цих постулатів - імперативів Маркс і Енгельс та їх багаточисельні послідовники досліджували прогрес техніки і технології, розвиток духовності, культури, права і моралі. Доробок радянських суспільствознавців в цілому визнавався, хоча і не у всіх аспектах, відправними ідеями марксизму з проблем прогресу. Така методологічна "одномірність", яка посилювалася суворою ідеологічно-партійною дисципліною, спричиняла ситуацію "відторгнення" від концепції прогресу немарксистських теорій. Їхній аналіз здійснювався в основному в плані негативної критики, раціональне зерно цих теорій фактично нехтувалося. Істотним недоліком ортодоксальної марксистсько-визнаної версії прогресу, як це тепер наявно видно, було те, що ця проблема розглядалася переважно крізь призму формаційної теорії.

Домінація формаційної теорії і відповідного підходу до ана-

лізу суспільних явищ привели до того, що цивілізаційний аспект ідеї прогресу майже не розглядався, доробок немарксистської філософської думки в цьому відношенні засвоювався зовсім незадовільно. Зокрема не враховувалася належним чином та прогнозує-застережлива західна література, яка відбивала позицію теоретиків, що "розчарувалися в прогресі".

Найвиразніша риса переважної кількості праць західних дослідників, присвячених ідеї прогресу, її історичної долі, міри здійснення в сьогоденні, найближчих і віддалених перспектив - розгляд цієї ідеї в контексті глобальних проблем, що докорінно змінюють самі умови функціонування і подальшої еволюції суспільства. Помітний внесок в аналіз проблеми зробили вчені, що об'єдналися в відомий Римський клуб. Праці Д.Медоуза, М.Месаровича, Е.Пестеля, Дж.Форрестера, А.Печчеї порушили важливу проблему гуманізму і прогресу в умовах, коли глобальні проблеми гостро поставили питання про виживання людства. Саме ці праці стимулювали розробку однієї з провідних на Заході ідеїно-теоретичної та політичної концепції розвитку сучасної цивілізації, відомою як "стратегія виживання".

Даючи загальну оцінку великому загалу західних концепцій прогресу, еволюції, розвитку, трансформації та радикальних модернізацій зауважимо, що всі вони, поділяючи загальні положення плюралістичної методології соціального пізнання, водночас позначаються певним монізмом у виборі головного принципу побудови авторської версії проблеми, що досліджується. Песимістичним поглядам на ідею прогресу у зарубіжній філософії протистоять оптимістичні, консервативні концепції ведуть жваву полеміку з ліберально-реформаторськими. Прихильники класичних напрямів у соціальній теорії дискутують з представниками пост-модерністського стилю дослідження, іноваційними теоретичними побудовами.

В насправді неосяжному багатстві думок, ідей, інтерпретації проблеми прогресу, яке нам демонструє сучасна західна немарксистська соціальна філософія і соціальна теорія взагалі, на нашу думку заслуговують на увагу насамперед посилення, особливе за останню декаду /80-90 роки/, спроби обґрунтування неорационалістського погляду на проблему прогресивних змін. В цьому

відношенні варто послатися на праці таких відомих західних вчених, як Евандро Агаці, широко відомого своїми працями з проблеми раціональності /Е.Агаці "Відповідальність: справжня основа для регулювання вільною наукою" 1989/, праці Р.Порті, Д.Келлера, В.Вельша та інших визначних авторитетів.

В цьому ж аспекті помітно виділяються теоретичні розробки щодо можливостей вдосконалювати суспільство, практично розв'язувати соціальними заходами гострі суперечності суспільного життя. Ця теза особливо ґрунтовно розроблена представниками такої течії, як "науково-технічний" прогресизм, в теоретичних межах якого відбувається активний пошук нових шляхів і засобів вирішення екологічних, економічних, соціальних, моральних, культурних і політичних проблем. При цьому ці надії перш за все пов'язуються з технологічними та науковими досягненнями останніх років, особливо безпрецедентними за своїм соціальним резонансом відкриттями в галузі інформаційної і процесорної техніки. Саме цим відкриттям надають можливість відновлення гуманного змісту культури, відродження цінностей і норм, що їх порушили поділ та інтенсифікація праці, стандартизація дозвілля і форм спілкування, тотальне панування стереотипів масової культури тощо.

Яскравим прикладом оптимістично-технологотехнократистського підходу до можливостей науково-технічного, а відтак і соціального прогресу є позиція відомого вченого Г.Кана. В науково-технічному прогресі він вбачає основну тенденцію розвитку культури, основний вахіль прогресу соціального. Складовими "суперіндустріального суспільства", яке на думку Кана розв'яже основні проблеми людського життя, виступають посилення ролі науки і освіти, формування індустрії цього процесу, ріст чисельності і впливу інтелектуалів.

Д.Белл як і Г.Кан оптимістично дивиться на можливості новітнього етапу науково-технічної революції, які за його твердженням ^{настільки} радикальні, що роблять зайвою, виключають необхідність соціальної революції. О.Тоффлер в книзі "Третя хвиля" малює картину докорінних позитивних змін соціального життя на ґрунті всебічного розповсюдження і використання новітніх технологій і інформаційних систем, котрі дозволить створити своєрідну "домашню промис-

ловість" нового післяіндустріального рівня. Це приведе до стабілізації суспільних і взагалі всіх людських відносин, похавлення і "олюднення" життя, зміцнення сім'ї тощо. Принципово нові соціально-цінні за змістом види виробництва, зокрема "домашня промисловість" - реальний шлях поступового познання праці і власності, безпосереднього виробника і засобів виробництва. Демократія, що споконвічно орієнтувалась на захист інтересів перш за все соціальної більшості як пасинка суспільства, за цих умов, наполягає О.Тоффлер, терпить певну трансформацію, так як традиційна більшість соціальних аутсайдерів та маргіналів буде зникати. Вектор демократії все більше буде змінюватись від представницької до прямої; процес прийняття рішень буде переходити з центрального, загального рівня на регіональний і місцевий. Це істотно змінить і відчутно прискорить соціальний процес в цілому.

Розвиваючи ці положення у своїй новій праці "Зсув влади. Знання, багатство і насильство на порозі ХХІ століття" /1990 р./ О.Тоффлер конкретизує власну концепцію інформаційного суспільства, поглиблює аналіз соціальних наслідків - трансформація економіки, "символізація грошей" /електронні гроші/, зростаюча комп'ютеризація життя, істотні зміни соціальної структури суспільства, зокрема перетворення пролетаріату в "когнітаріат" тощо. Заслугує на увагу здійснений Тоффлером аналіз впливу високих інформаційних технологій на функціонування держави, систему демократичних інститутів, механізми реалізації політичної влади. В цілому зазначена праця показова в тому відношенні, що вона наглядно демонструє ті теоретичні іновачії, які у нестандартний спосіб досліджують взаємозв'язки сучасної технологічної революції з процесом формування нового способу життя, з механізмом породження нових проблем людського буття та їх можливого розв'язання.

Сучасні соціально-філософські концепції дослідження суспільної реальності під кутом прогресивних змін, "позитивних" перетворень позначаються наявністю ще цілого ряду актуальних в усіх відношеннях питань. Таких як обґрунтування нових підходів до визначення критерію прогресу, подолання в ході суспільної еволюції відчуження людини від суспільства, природи, історичного процесу взагалі. Зокрема актино дискутується думка про те, що роз-

в'язання головних суперечностей суспільного поступу передбачає насамперед вирішення проблеми самої людини. Антропоцентристське "забарвлення" концепції прогресу - визначальна риса сучасного стилю соціальної філософської думки. Однією з домінуючих в ній тенденцій є розробка проблеми нових гуманістичних цінностей, обґрунтування необхідності перенесення центру ваги дослідницької діяльності теоретиків прогресу на сферу духовного, морального, культурного життя людини. Згадаємо в цьому плані публікації Ж.-М.Доменака, П.Куртіца, С.Тулміна, А.Хеллер.

Особливу лінію у дослідженні проблематики процесу, зокрема глибинних механізмів соціального поступу, визначають ті праці сучасних суспільствознавців та соціальних філософів, в яких це питання розглядається з позицій теорії синергетики, "спонтанного порядку", принципу самоорганізації. Ідеї, висловлені в цьому відношенні Ф.Х.Хаґеком /"Пагубная самонадеянность". М., 1992/, І.Пригожиним /"Філософія нестабільності", 1989/ істотно вплинули на загальний хід дискусії стосовно чинників суспільних змін, співвідношення стихійних та свідомих факторів розвитку суспільства.

Чимало західних дослідників зв'язують проблему прогресу з футурологією, з соціальною прогностикою цієї проблеми, виявляють вплив прогресивних ідей на орієнтацію суспільства, характер політичних рішень, вироблення ідеології, стратегії та тактики подолання кризового стану людської цивілізації кінця XX століття.

Зазначене широке, хоча далеко не повне, коло питань, проблем, концепцій у своїй змістовно-аналітичній суті утворює джерелознавчу і методологічну базу концептуального дослідження ідеї прогресу в соціально-філософській думці.

Викладені автором думки щодо вищевизначеної проблеми, визначали мету і завдання пропонуваного дослідження.

Мета і завдання дослідження: Основна мета дослідження полягає в здійсненні соціально-філософського концептуального аналізу ідеї прогресу з врахуванням як вже накопиченого досвіду розробки цієї проблеми, так і реалій сьогодення. Реалізація поставленої мети досягалась шляхом постановки і рішення таких завдань:

- визначити основні пункти процесу становлення і розвитку

ідеї прогресу в історії соціальної філософії;

- з'ясувати внесок української соціально-філософської думки XIX - першої чверті XX-го століття в розробку проблеми;

- виявити теоретичні здобутки і недоліки концепції прогресу у її марксистській інтерпретації;

- показати історичну долю положення про революцію, як визначальний засіб соціального прогресу;

- проаналізувати співвідношення формаційного та цивілізаційного аспектів ідеї прогресу в суспільному житті;

- визначити особливості розуміння соціального прогресу в контексті сучасності, їхньої детермінації глобальними проблемами.

Рішення цих завдань, на думку автора, не тільки актуальне в теоретичному плані, але й по-історично відповідає і соціально-практичному виклику часу, тому що визначає соціально-філософські методологічні засади, на ґрунті яких можливе розв'язання конкретних проблем співвідношення і волюційних, радикальних і еволюційних чинників, реформаторських, формаційного і цивілізаційного підходів, що життєво важливо для політики творення сучасної правової, соціально орієнтованої, цивілізованої держави, гуманного громадянського суспільства.

Методологічна основа і джерела дослідження. Досліджуючи проблему ідеї прогресу в соціальній філософії автор не замикався рамками і оцінками якоїсь однієї філософської школи, а використовував відповідні доробки вчених різних філософських шкіл, традицій та напрямків, з'ясовуючи те раціональне, що науково збагачувало теорію прогресу, забезпечувало акумуляцію і приріст відповідного соціально-філософського знання. В дисертації відображені наукові дослідження проблематики прогресу філософами та соціальними теоретиками марксистської традиції. Насамперед йдеться про ті праці К.Маркса і Ф.Енгельса, які містять в собі методологічні положення щодо розуміння прогресивного розвитку суспільства, рушійні чинники соціального поступу, викладають типову для авторів прихильників матеріалістичного розуміння історії теорію формацій, проблему людської цивілізації та закономірностей її еволюції.

Як вже зазначалося, джерелознавча база дослідження містить у собі і ті праці дослідників радянської доби, які дотримуючись в цілому діалектико-матеріалістичної методології соціального пізнання разом з тим особливо підкреслював значення гуманістичних, "людиноцентристських", соціально-ціннісних, культурних, духовних, моральних чинників та орієнтацій у життєвому світі людини, у тому складному суспільному процесі, який визначається поняттям "прогрес". В даному випадку назовемо такі персоналії, праці яких мають безпосередню причетність до теми дисертаційного дослідження, як Мчедлов М.П., Шинкарук В.І., Табачковський В.Г., Дзюба І.М., Кремінь В.Г., Кириченко М.Г., Араб-Огли Е.А., Мамардашвілі М.К., Пазенок В.С., Тролов І.Т., Мойсєв М.М., Віблер В.С., Попович М.В., Бистрицький Е.К., Куценко В.І., Гошовський М.М., Жулинський М.Г.

Особливе значення для розробки авторської концепції проблеми, яка, зокрема викладена у монографії "Ідея прогресу в соціальної філософії" /"Вища школа", Київ, 1993/ мають праці видатних українських соціальних мислителів та діячів культури і політики М. Драгоманова, І. Тranka, М. Грушевського, В. Липинського, О. Субтельного, М. Костомарова, М. Ковалевського, Д. Чижевського.

Змістовні ідеї та теоретичні узагальнення проблеми прогресу, соціальної динаміки, еволюції суспільства, викладені у працях сучасних західних дослідників, які базуються на альтернативних історичному матеріалізму методологіях, також враховувалися автором дисертації.

Наукова новизна дослідження. На основі здійсненого теоретичного аналізу запропонована концепція розуміння суспільного поступу шляхом виявлення науково-методологічного потенціалу ідеї прогресу в соціальній філософії у взаємозв'язку з соціальними, політичними та духовними процесами життєдіяльності сучасного суспільства.

За переконанням автора ця концепція відкриває нові перспективи для поглиблення аналізу та з'ясування специфіки чинників, механізмів та критеріїв суспільного прогресу з позиції сучасної соціально-філософської науки та соціальної практики.

На основі проведеного систематичного дослідження показані основні лінії процесу виникнення та еволюції ідеї суспільного прогресу, її релігійні та світські "моделі". З'ясовані як спільні моменти, так і істотні відмінності в розумінні проблеми прогресу в працях таких соціальних філософів-класиків, як А.Р.Тюрго, Ж.А.Кондорсе, Ж.Ж.Руссо, Ж.Даламбер, Гегель, Ж.Мельє, Г.Маблі, Г.Бабеф.

Виявлені ті оригінальні положення, які характеризують творчий внесок до теорії прогресу видатних представників української соціальної філософії XIX - першої чверті XX століття. З'ясована зумовленість цих положень такими соціально політичними чинниками, як боротьба за самостійність і незалежність України, прагнення забезпечити гармонізацію національного та соціального аспектів суспільного процесу, визначить сенс людського існування, втілити моральні засади у всі сфери життєдіяльності суспільства. Наголошується на науковому пріоритеті зазначених українських соціальних мислителів у постановці питання про соціальну державу як певне втілення ідеї прогресу суспільства.

Доводиться, що марксистське розуміння співвідношення формацийного та цивілізаційного підходів до сучасного суспільства не є універсальним методологічним постулатом, а повинно розглядатися як один із чисельних елементів загальної методології соціального пізнання. Марксистська концепція соціального прогресу, підкреслюється в дисертації, хоча і має певне наукове значення, проте в цілому себе не виправдала, оскільки вона виходила з однобічно орієнтованого розуміння приватної та суспільної форм власності, ролі класів і класової боротьби, загальнолюдських і соціально-специфічних норм моралі та права, обов'язкових і специфічних шляхів, напрямків, механізмів, критеріїв розвитку людства.

Доведено, що суттєвою рисою соціального прогресу сучасності є різке зростання ролі реформ як засобів прогресу, розв'язання антагонізмів і конфронтації, утвердження ідеї консенсусу, пріоритету загальнолюдських цінностей, свободи індивідуального та соціально-політичного вибору, безпідсилення усіх разом і кожного зокрема /держави, соціальної цілості, окремої особистості/.

Запропоновано авторське розуміння сутності і змісту суспіль-

ного прогресу, який інтерпретується як гармонізація і гуманізація розвитку усіх сфер суспільного життя, форм суспільних відносин, видів практичної діяльності, потреб, інтересів та цінностей усіх соціальних суб'єктів і соціальних інститутів. В теоретичній формі робиться висновок, що соціальний розвиток окремого народу залежить не стільки від класової структури і класової боротьби, скільки від характеру і культури етносу, його історії, від внутрішнього стану суспільства. Нині як ніколи раніше зростає значимість змісту і якості відносин між народами на регіональному та планетарному рівнях. Соціальний прогрес сучасності – характеристика міжнародна і навіть глобальна. За цих умов вільний розвиток кожного народу є умовою розвитку всіх народів.

Узагальнена характеристика ідеї прогресу, її глибинного сенсу викладена в дисертації як концепція нового, універсального гуманізму, системи соціальних відносин та інститутів соціума, який акумулює в собі життєвизначальні ціннісні уявлення про світ сучасної людини.

Показано, що соціальний прогрес незалежної України на нинішньому етапі зумовлюється формуванням на її терені громадянського суспільства, соціальної, демократичної правової держави, гармонізацією розвитку всіх національних меншин та етнічних культур.

Практичне значення роботи. Одержані результати і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при подальшій розробці методологічних засад теорії соціального прогресу. Запропоновані автором узагальнення ініціюють необхідність творчого переосмислення базових понять і категорій формаційної концепції /соціальна революція та соціальна еволюція, класова боротьба, реформа тощо/, усвідомлення значення цивілізаційного підходу допізнання сутності процесу поступального руху людського суспільства.

Матеріали дисертації акцентують увагу дослідників і політиків на виключну важливість врахування національно-державних факторів суспільного розвитку. Аналізуючи в цьому плані погляди видатних українських соціальних мислителів дисертація певною мірою ліквідує ту "білу пляму", яка існувала в розумінні як історії теоретичної розробки ідеї прогресу, її визначних авторитетів, так і її змістовного, концентрованого викладу. Наслідки дослідження переконують також в тому, що ідея прогресу, як і інші провідні положен-

ня соціальної філософії й соціогуманітарного знання в цілому, в її сучасному розумінні потребує насамперед визначення її гуманістичної спрямованості, людського сенсу, ціннісного виміру.

Матеріали дослідження доцільно використовувати в навчальному процесі, у відповідних темах курсів соціальної філософії і політології.

Апробація методів дослідження і його висновків поетапно здійснювалася на наукових конференціях і методологічних семінарах, зокрема на міжнародній конференції "Українознавство в розбудові держави" /Київ, 1993/, наукових конференціях в Київському інституті культури засіданнях відділу соціальної філософії Інституту філософії Академії наук України. Дисертація обговорювалась і була схвалена відділом соціальної філософії ІФ АН України.

По темі дослідження автор опублікував 10 праць, біля 30-ти друкованих аркушів загального обсягу.

Структура і основний зміст дисертаційної роботи. Структура дослідження побудована в відповідності з метою і завданнями аналізу. Дисертація складається із вступу, 2-х розділів, що містять п'ять параграфів, післямови і списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначається ступінь її розробленості, окреслюються наукова мета і завдання дисертаційної роботи, розкриваються її методологічні основи. Визначені основні концептуальні положення що виносяться до захисту, представлені наукова новина і практична значимість дослідження.

В першому розділі, що презентований трьома параграфами, "Ідеї соціального прогресу в історії філософії" йдеться про основні етапи становлення і еволюції концепції соціального прогресу. В першому параграфі "Поняття прогресу в домарксистській філософії" простежується історія і логіка формування самої ідеї прогресу. Тут зокрема зазначається, що вона зпочатку виникає в релігійній формі /праці Аврелія Августина, Босхе/: Воля Всевишнього - головне джерело історичного розвитку. Поступове поширення християнства - визначальний зміст прогресу.

Розробка ідеї прогресу у її науковій формі, тобто визначеної раціоналістським принципом, започаткована родоначальником прос-

вітницької концепції прогресу Франсуа Марі Вольтером. Автор праці "Досвід про звичаї і дух народів", 1756/ вважав, що головне завдання вченого - відкриття не релігійно-міфологічних, а реальних, "звичних" причин історичного прогресу. Вирішальна роль у його здійсненні належить знанням, рушійною силою прогресу є людський розум: "Думки правлять світом".

Започаткований Вольтером раціонально-просвітницький підхід до ідеї прогресу характерен і для такого теоретика цієї проблеми як А.Р.Тюрго. В праці "Послідовні успіхи людського розуму" /1750 рік/ він, поділяючи думку про розвиток знань як вирішальний чинник людської історії, поглиблює її постановкою питання про "вдосконалення" як головний зміст прогресу, його нерівномірність в соціальному просторі і часі, прискорення, суперечливість. Оглядаючи "послідовні успіхи людського розуму" на прикладі європейської цивілізації Тюрго визначав у "грандіозній картині" безперервного "прогресу людського розуму" періоди підйому і занепаду, проникливо писав як про матеріальні ознаки поступу суспільства, так і особливості його прояву "в галузі мистецтва, живопису, поезії і музики". Дотепні аргументи французького історика і соціального філософа епохи Просвітництва щодо прогресу в різних сферах життя не втратили своєї актуальності й донині.

Найбільш розгорнутою і всебічно представленою на рівні соціальної думки свого часу концепція прогресу уособлюється одним із її класиків французьким просвітителем Ж.А.Кондорсе. Його головна праця "Ескіз історичної картини прогресу людського розуму" /1794 рік/ за кількістю оригінальних ідей, влучних зауважень і узагальнень є своєрідним підсумком просвітницького типу соціально-філософської думки.

Це, насамперед, стосується здійсненою Кондорсе періодизацією етапів людської історії - три "великих епохи", критерієм якої вчений вважав міру розвитку людського розуму. Важливе методологічне значення має думка Кондорсе щодо діалектики елементів минулого, теперішнього і можливого майбутнього в людському суспільстві. "...Результат, що спостерігається, в кожний момент залежить від наслідків, досягнутих у попередні моменти, і впливає на ті, що мають бути досягнуті в майбутньому". Як відомо, це положення

є одним із ключових концептів філософії історії, в тому числі її сучасній формі.

До непересічних рис соціально-філософських аспектів вчення Кондорсе про ідею прогресу відноситься викриття ним суперечностей суспільного поступу, можливостей їх подолань в майбутньому. Оптимістичне забарвлення його концепції прогресу особливо привабливе для нашого часу, коли в суспільній свідомості стосовно майбутнього панують саме песимістичні мотиви. Звичайно соціальна наука ХУІІІ-го століття ще не відчувала на собі тиску глобальних проблем. Але ж ідея прогресу має не лише загальноцивілізаційні масштаби і виміри, але й цілком конкретні. "Наші надії на покращення стану людського роду в майбутньому можуть бути зведені до трьох важливих положень: знищення нерівності між націями, прогрес рівності між різними класами того ж народу, нарешті, справжнє удосконалення людини". Це положення Кондорсе органічно вписується в сучасне соціальне мислення.

Концепції Тьєрго і Кондорсе, визначальною рисою яких була віра у прогрес, раціональність у його визначенні, взаємозумовленість прогресу розуму і розвитку суспільства, оптимізм, віра у безмежне вдосконалення людини /"моральна доброта людини ... доступна, як і інші здібності, необмеженому вдосконаленню..."/, втім уособлювали собою лише одну із тенденцій розуміння та інтерпретації ідеї прогресу в світовій соціально-філософській літературі. Поряд і в опозиції з ними формувалися альтернативні погляди на прогрес, розроблялися концепції позначені сумнівом або навіть рішучим запереченням щодо самої ідеї поступального розвитку людини і суспільства. Один із визнаних авторитетів такого напрямку - наукової думки Жан-Жак Руссо відповідаючи на поставлене перед ним Діжонською Академією проблемою - запитанням "Чи сприяло відродження наук і мистецтв поліпшенню моралі?" сформував тезу, яка протягом двох століть є предметом живої дискусії. А саме - положення про невідповідність розвитку науки прогресу самої людини, її моралі і культури. У міру того, як успіхи наук і мистецтв "осягають наш небосхил, зникає доброчесність, і це явище спостерігається в усіх місцях і в усіх країнах", стверджував автор твору "Роздуми про науки і мистецтва" /1750 р./.

На нашу думку, влучно викрив слабе місце цієї тези співвітчизник і сучасник Руссо Жан Лурон Даламбер. Не науки, освічення розуму винні у тих чисельних проявах аморалізму, невігластва та інших злочинах і лихах, якими переповнене життя суспільства, а можливе зловживання ним...

Аналогічної думки був і Кондорсе, який критикуючи зазначену тезу Руссо наголошував на тому, що вади народів зумовлені не зростанням, а занепадом знання, підкреслював що останнє не лише ніколи не розбещували людей, "а завжди пом'якшували звичаї, якщо вже не могли виправити їх або змінити". В дисертації зазначається, що полеміка оптимістичної та песимістичної версій прогресу, започаткована Кондорсе і Руссо, не втратила свого значення і донині. Набуваючи нових прихильників і противників, підкріплюючись або заперечуючись новими аргументами, ця полеміка знов і знов демонструє складний, внутрішньо-суперечливий характер ідеї і практики прогресу.

Ідея прогресу набуває подальшого концептуального оформлення у німецькій класичній філософії. Гегель, як і його попередники, Кант і Фіхте, вважав розвиток атрибутивної якості людини. Якщо в суто природних речах "завжди проявляється один і той же характер, що залишається незмінним", то людині притаманне "здатність до зміни, і притому до кращої – прагнення до удосконалення". Продовжуючи традиції просвітителів, Гегель робить якісний крок в аналізі проблеми прогресу. Усвідомлюючи її в контексті власної теорії історичного процесу, за допомогою створеної їм системи діалектики, її понять, категорій і принципів видатний німецький філософ збагатив концепцію прогресу положеннями про об'єктивно-необхідний характер розвитку суспільства і людини, про ті конкретні суспільні форми, в яких відбувалася "об'єктивація" ідеї прогресу.

Гегель істотно розвинув ідею прогресу, запропонувавши такий інтегральний його критерій, як свобода. "Всесвітня історія є прогрес в усвідомленні свободи – прогрес, який ми повинні пізнати у його необхідності".

Звичайно, європоцентристська модель світової історії, особливості розуміння свободи /постулат про три види свободи – для

одного, декого та всіх/, ідеалістичний характер його філософії історії в цілому тощо істотно послаблювали творчий потенціал методологічних положень гегелівського вчення про прогрес. Найбільш виразно це проявилось в тому, що запропонований філософом критерій свободи як показник міри розвитку вживався ним "вибірково", опосереднювався його тлумаченням історичного процесу взагалі, мірою втілення "світового розуму" в життя окремих народів.

Гегелівське розуміння історії, розуму і свободи призводило до того, що з всесвітнього соціального процесу, суспільного поступу виключалися ті народи, які не мали "потреби" у свободі. В тому числі і слов'яни. Щоправда, зауважував Гегель, "частина слов'ян прилучалася до західного розуму. Однак вся ця маса виключається із нашого огляду, тому що вона до цього часу не виступала як самостійний момент у низці відкриттів розуму в світі".

Свій внесок до теорії прогресу, особливо у його соціальному втіленні внесли представники такого різновиду соціальної науки, як утопічний комунізм. Своєрідність поглядів на ідею прогресу найбільш відомих представників цієї течії - Жана Мельє, Мореллі, Г.Маблі, Г.Бабефа полягає в тому, що вони здійснили аналіз проблеми прогресу з точки зору пригноблених мас населення. Тим самим теорія прогресу "навантажувалася" конкретною соціально-визначеною проблематикою, ідея прогресу осмислювалася з врахуванням інтересів суспільних груп, їхніх уявлень про соціальний ідеал. Генетично пов'язаний з цією тезою марксизм розробив з часом її детально, і, як ми тепер добре усвідомлюємо, багато в чому абсолютизував.

Принципово новим моментом у концепції прогресу, представленого зазначеними утопістами, було й те, що вони поставили в центр проблеми розвитку суспільства і особистості питання про приватну і суспільну власність.

Вбачаючи у приватній власності коріння всіх лих людського існування, головну причину гноблення та несправедливості, загального занепаду суспільного життя, тобто регресу, утопісти також сприяли полеміці про місце і функцію інституту власності, його ролі як чинника прогресивних або регресивних змін в суспільстві.

Переводячи аналіз проблеми з суто теоретичного рівня, що бу-

ло характерно для соціальних філософів-просвітителів, на рівень соціально-емпіричний, диференціюючи соціальний суб'єкт прогресивних змін представники утопічного напрямку соціальної теорії, як комуністи так і соціалісти-утопісти кінця XVIII-го - початку XIX століття, Сен-Симон, Фур'є і Оуен безумовно сприяли поглибленню концепції прогресу, визначенню в проблемі розвитку нових гранич і аспектів.

У другому параграфі "Проблема прогресу в українській соціальній філософії XIX - першої чверті XX століть" відзначається, що українські філософи, соціальні мислителі, політичні діячі цього періоду внесли вагомий доробок у розробку як загальної проблематики соціального прогресу, так і його конкретному прояву в умовах реальності України.

Українська соціальна думка висунула щодо цього ряд непересічних положень. Таких, наприклад, як зв'язок соціального і національного аспектів прогресу, співвідношення державної самостійності і федералізму, правової держави і демократії як соціально-політичних, духовних і культурних ланок процесу прогресивного розвитку країни тощо. Особливо плідною в цьому відношенні була інтелектуальна, теоретична і практична діяльність українських соціальних мислителів протягом другої половини XIX і першої чверті XX століть. Саме в цей період відбувався бурхливий процес становлення відродження, та розвитку національної самосвідомості і політичної діяльності, що врешті-решт привело до утворення незалежної держави - Української Народної Республіки. В цю знаменну епоху творили такі корифеї української духовності, як Т.Шевченко, М.Костомаров, М.Ковалевський, М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський. В.Винниченко та багато інших. Ці видатні представники української філософської, соціальної культури ґрунтували свої уявлення про прогрес, цінності цивілізованого суспільного ладу на різних філософських та соціально-політичних засадах. Багато з них були прихильниками ідеї слов'янського федералізму, саме в його рамках вони абважали можливість здобуття незалежності України, здійсненні прогресивних перетворень на її терені. Проте федералізм у розумінні Франка, Грушевського, Винниченка нічого спільного не мав з тим насильницьким його типом, сталінським,

імперським за суттю федералізмом, що виник пізніше.

Виділяючи XIX століття як найбільш плідне для української суспільно-політичної думки щодо розвитку ідеї прогресу підкреслимо той вплив на процес формування української соціально-філософської концепції, який був здійснений такими визначальними діячами української культури, як Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Панфіл Юркевич. Розбудова фундаменту української національної самосвідомості здійснювалася працею таких талановитих діячів культури, як історик Д.Бантиш-Каменський, математик М.Гулак, письменник П.Куліш, перший ректор Київського університету М.Максимович, етнограф А.Маркевич - багатьма іншими представниками цвіту української інтелігенції.

Рішучий крок в усвідомленні українцями себе як народу пов'язаний з творчістю Тараса Шевченка, який пристрасно виступив проти соціальної несправедливості і національного гноблення рідного народу. Прагнення українців до волі він вважав складовою частиною всесвітньої боротьби за справедливість і прогрес. У поета нема спеціальних філософських трактатів на цю тему, проте вся його поетична творчість наповнена глибокими роздумами про людину та її долю. Можливо саме до Шевченка насамперед відноситься зауваження Гегеля про те, що поезія вище філософії, маючи на увазі насамперед форму виразу глибоких соціальних та філософських ідей. Сам творчість Шевченка, підкреслюється в дисертації, с ала фундаментом розквіту української соціальної філософії другої половини XIX століття, а участь поета в Кирило-Мефодієвському братстві була вирішальною для переходу в'д "чистого" просвітництва до політичної діяльності по відродженню України.

Однією з провідних фігур у справі формування ідеї прогресу в українській соціальній думці був М.І.Костомаров, видатний історик, етнограф, фольклорист, письменник. Переконливий прихильник еволюційного шляху суспільного розвитку, одним із чинників цього розвитку Костомаров вважав наукове знання, а головною перешкодою - насильство. Творіть, а не руйнуйте, старе розпадеться і перетвориться у попіл, розвіється за вітром само по собі. Руйнування, як правило, пов'язане з насильством, і потім часто доводиться шкодувати про учинене.

Згубною для суспільного прогресу, підкреслював Костомаров, є надмірна централізація державної влади, яку він називає мертвущою.

Істотною рисою праць М.І.Костомарова – демократа і гуманіста, було прагнення "опрацювати народну історію". На відміну від історії державної. "Основний початок форм суспільного і політичного життя, живцям яких займається історія, є народ".

Чільне місце в духовному розвої питань соціальної філософії та історії України належить Драгоманову.

М.П.Драгоманов закликав українську інтелігенцію оволодівати європейською філософією того часу. Творче опанування передової соціальної думки він вважав обов'язковою передумовою переходу до практичного руху за політичну свободу і демократію. Звичайно, підкреслював М.Драгоманов, засвоєння новітніх європейських ідей має здійснюватися на ґрунті розвинутої національної свідомості, що мусить бути сполученою з ідеями космополітизму /інтернаціоналізму/, гуманізму і соціального прогресу. Першопрчина останнього – в об'єктивному русі історії, у потребі суспільства безперервно розвиватися. Роздумуючи про шляхи соціального прогресу вчений писав про мирні і немирні форми розвитку, віддавав перевагу тим, які потребували найменших жертв. Гуманізм Драгоманова не міг не привести його до думки, що основним засобом прогресу повинні стати реформи.

Говорячи про революцію як один з об'єктивних чинників прогресу, Драгоманов застерігав від її утотожнення з стихійним бунтом. Власне його розуміння революції як суспільної справи ототожнює останню з реформою. На його думку саме розумне, свідоме ставлення до ідеї прогресу і шляхів його здійснення дало Європі справжніх соціальних мислителів і політично-громадських діячів.

Доцільно звернути увагу і на наступну думку Драгоманова, яка напрощуд актуальна для сучасного стану громадської свідомості українського суспільства. Вчений справедливо зауважував, що той рівень розвитку, що його досягла Європа, був забезпечений насамперед "упорядкованою, затяжною" працею – "тихою і гострою", а також послідовним зростанням громадського життя. Саме на таких шляхах, спираючись на "верстви громади" можливо забезпечити іс-

торичний поступ "державного, громадського, господарського, розумового" життя суспільства.

Найповнішу розробку концепції соціального прогресу в цей період знаходимо у науковій творчості І.Я.Франка, передусім у таких його працях, як "Мислі об еволюції в історії людськості", "Що таке поступ?". Проблеми соціального прогресу Франко вирішував виходячи із загальної теорії еволюції, яку розумів як діалектичний процес власний і природі і суспільству.

І.Я.Франко настижно підкреслював специфічність розвитку природи і суспільства, зазначаючи при цьому, що пізнання еволюції кожної окремо з цих частин навколишнього світу допомагає глибшому і ґрунтовнішому пізнанню особливостей цієї еволюції, а відтак розвитку взагалі.

На думку Франко рубіжними факторами у становленні людини і суспільності були вміння користуватися вогнем, формування мови, виникнення моральності, культури, сім'ї, держави і релігії. Одним із чинників походження держави Франко виділяє війни між племенами. Саме вони, на його думку, розширювали знання людей, а через формування окремого військового прошарку клали перші підвалини до поділу суспільства на окремі верстви. Формування державності, а також посилення впливу релігії спричиняють появу політичної влади, в тому числі у вигляді тиранії. Необмежена влада тирана та його оточення означає відсутність будь-яких прав у підданих. Забезпечуючи надмірне багатство правителів, тиранія водночас спричиняє "безмірну" матеріальну нужду рабів і "вільних пролетаріїв" /термінологія Франка/. Таке становище веде до формування суспільних сил, що в змозі повалити тиранію. Створюючи власну концепцію соціальної еволюції, Франко доводить, що цей процес органічно поєднує в собі як поступ /прогрес/, так і вироджування /дегенерацію, за його висловом/. "Поступ наперед є проявом первісною, переважаючою і нормальною; поступ назад - проявом пізнішою і хворобливою".

Зигзагоподібність прогресу Франко виявляє, звертаючись до середньовічної історії. Почалася вона "великою мандрівкою народів", яка внесла, користуючись термінологією Франка, в течію старинної історії нову струю і разом з впливом "новопостатого

християнства" розвалила "останній великий витвір старинної культури - Римську імперію, та повернула цілу течію історії ч інший бік". Історія середньовічної Європи переконливо демонструє, що соціальна еволюція "се почасти - регрес, а почасти й прогрес". Останній проявляється передусім у поступі гуманності "супроти старинного невольництва". Важливим показником прогресу за Франко, є розвиток науки, визначальною рисою якої є сумнів, критика. Важкі економічні і політичні обставини не сприяють розвитку науки, ведуть до послаблення її і до зміцнення віри. "Народи, - справедливо робить висновок мислитель, - знеможені матеріально і духовно, вертаються до часів анімізму та фетишизму".

Як соціаліст, Франко пов'язує майбутнє людства з соціалістичним ладом, але для нього соціалізм - це не державна власність з диктатурою пролетаріату, а свобода громад /колективів/ і свобода кожної особи, якій ніхто не має права нав'язувати правила життя. Асоціації громад - теж вільні у своїй діяльності. Це стосується і окремих народів. Вони мають повне право самостійно управлятися, розвиватись і жити без всякого зовнішнього верховодства. Соціалізм для Франка - це і необложена ніким свобода слова, науки і віри, доступність усіх і кожного до освіти і науки.

На відміну від "наукових соціалістів", які вважали національне питання другорядним, похідним від соціально-класового, для Франка національне питання в проблематиці соціального прогресу - одне з головних. Саме тому національне питання вчений розглядає всебічно, не тільки в економічному і соціально-політичному, а й соціально-психологічному та морально-політичному аспектах. Доречі слід наголосити й на еволюції поглядів Франка в цьому болючому питанні. Виступаючи спочатку як федераліст, послідовник Драгоманова, він врешті-решт дійшов висновку, що він насамперед - українець, а вже потім - соціал-демократ. "Мій український патріотизм, - писав Франко, - то не сантимент, не національна гордість, то важке ярмо, яке доля покляла на мої плечі". Плоть від плоті свого народу І.Я.Франко вбачав свій обов'язок вченого-патріота допомогти українському народу піднятися "до світла правди і справедливості, зійти на висоту, де видно світило, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали".

Характеризуючи погляди Франка на проблему соціального поступу відмітимо також і важливе методологічному значенні спостереження вченого щодо двох тенденцій цього процесу, які визначають місце і соціальну функцію людини як носія і суб'єкта суспільних змін. Одна тенденція відбиває перевагу зовнішніх обставин над людиною в її боротьбі за існування і свободу. Друга - знаменує ситуацію, коли людина свідомо починає контролювати обставини власного життя і дістає над ними певну перевагу. Дійовий, позначений соціальним активізмом, демократично та гуманістично визначений характер франківської концепції прогресу висуває її автора в число найпримітніших теоретиків проблеми соціального поступу.

В історії соціально-філософської української думки особливо місце належить видатному вченому світового рівня, першому президенту УНР М.С.Грушевському. В дисертації зазначається, що в літературі, виданій на Україні і за її межами, яка висвітлює теоретичну спадщину та політичну діяльність Грушевського, основна увага приділяється його історичним працям. Так, Грушевський відомий перепуск як видатний історик, погляди якого відзначаються широкою ерудицією і глибиною аналізу проблем. Але, підкреслюється в дисертації, в полі зору його біографів і дослідників досі не потрапили ідеї вченого, що характеризують його як соціального мислителя, який поповнив концепцію соціального розвитку оригінальними положеннями. В цьому плані насамперед заслуговує на увагу ті наукові методологічно визначені розвідки вченого, в яких він, спираючись на величезний історичний матеріал, узагальнює головні риси соціального прогресу від античних часів до двадцятого століття, включаючи історію України - Руси. Слід особливо підкреслити ті соціальні узагальнення, які дає Грушевський-історик. Опанування історичним знанням, пише він, переслідує мету надати можливість конкретному народові, в даному випадку українству, з'ясувати своє місце і роль у світовій історії, визначити, за його висловом, "власний егоцентризм". "Подібно до того, як гуманітарні науки взагалі мають допомогти людині "пізнати себе" і знайти місце для своєї індивідуальності, для свого я, давши об'єктивні міри для свого я..., так історія має вказувати відповідне місце

й дати об'єктивну міру для ролі й значення даного громадянства і тої хвилі, яку воно переживає; її завдань й інтересів, планів і расел, в загальній перспективі часу".

Досліджуючи історію України в контексті історії людства Грушевський визначає універсальні лінії життя суспільства, здійснює "прагматичний розслід" історичної причинності й повторності, аналізує природу історичної творчості, звертає увагу на наявність абсолютних та релятивних критеріїв виміру поступу людської цивілізації.

Фіксуєчи загальні риси процесу розвитку соціального життя людей, узагальнюючи уроки історії, М.Грушевський, далі, застосовує власні методологічні принципи соціального пізнання до проблеми історичного статусу України, її минулого, теперішнього і майбутнього.

Грушевський як історик саме України, ще у молоді роки поставив собі за мету дослідити етнічний розвиток українського народу, спростувати великодержавницькі, по суті шовіністичні погляди російських істориків, зокрема Погодіна. Український народ, підкреслював він, має на своїй землі глибоке історичне коріння, а тому його історію слід вивчати насамперед як самостійне явище, без нівелювання її історією інших, передусім російського, народів. Висвітлюючи історичний процес в Україні в етнічному, економічному і мовно-культурному аспектах, розглядаючи історію розвитку української державності, вчений вирізняв насамперед своєрідність цього процесу. А саме те, що він проходив переважно в умовах тривалої іноземної панувальності.

Головною рушійною силою цього процесу на Україні є народ: селяни, козаки, міщани. Велика місія у цій справі належала козацтву, одному з унікальних явищ української всесвітньої історії. Воно уособлювало волелюбність народу і захищало його. Селянські маси прагнули козацтва, вбачали в ньому шлях до особистої волі, незалежності, визволення від влади панства. Грушевський високо цінував ґрунтованість не тільки козаків, а й міщанства, що випливало з певної освіченості та цехової організації праці цієї соціальної верстви населення. Саме міщанство дало перших борців за права українства.

Створюючи свою концепцію історії та практики прогресу України Грушевський не обходить і ролі православної церкви у збереженні українства. Вона оберігала традиції народу, була на заваді полонізації та скатоличення його, відігравала роль об'єднуючого центру. Під її знамена ставали українська шляхта і селяни, старшина і козаки, різні прошарки міщанства. Саме церква спонукала виникнення братств як організуючої культурно-політичної сили, що відіграла неабияку роль у пробудженні національної самоусвідомості і культурного розвитку народу.

На думку Грушевського, централізація суспільного життя у багатонаціональних державах, практично повна відсутність автономії уповільнює, а то й зовсім гальмує соціальний прогрес. У листі під назвою "Освобождение России и украинский вопрос" вчений писав, що самостійність і незалежність – це послідовне і логічне завершення проблем національного розвитку і самоусвідомленості будь-якого народу, який має певну територію, достатню волю та енергію до розвитку. Самостійність і незалежність – гарантія повного і без зайвих труднощів національного прогресу, завада для експлуатації сил народу і використання їх на чужі для нього цілі. Незалежність і самостійність можуть бути "зайвими" ідеологемами і гаслами лише за умов розумного, ефективного, справедливого устрою багатонаціональної держави, де всі нації вільні і рівноправні, мають однакові умови для свого розвитку – писав Грушевський. Не може бути прогресу в умовах, коли певна нація претендує на якісь особливі історичні права й соціально-національні привілеї. Вчений виступав за цивілізовані відносини між націями. А вони, на його думку, характеризуються насамперед взаємоповагою і взаємовигодною, розвиток, суверенітет і свобода одного народу творяться не за рахунок іншого, а внаслідок їхньої взаємодії.

М.Грушевський має незаперечний пріоритет в науці щодо постановки проблеми органічного поєднання ідеї соціальної єдності, солідарності всіх національних груп, які проживають на терені України, соціального виховання молоді на базі засвоєння і дбайливого використання народних традицій для миру і засвоєння суспільством позитивного досвіду "історії людської солідарності", яка переборювала расові, релігійні, кастові бар'єри, географіч-

ні, економічні і культурні різниці, "застарілі конфлікти розв'язувала кінець кінцем принципами пожиття і співробітництва".

В працях Грушевського ми знаходимо досить розгорнуту характеристики цих принципів, зокрема вимогу врахування "соціальної природи і психіки" різних категорій і верств населення України.

Мріючи про вільну і демократичну Україну, про "заведення порядку і ладу, так бажаного всім прощоючим", М.Грушевський вважав, що головним інститутом, який може це забезпечити, виступає "трудова держава". Він діалектично розв'язує традиційну антиномію "держава і особа", вважає, що на підставах широ демократичних українська держава має стати паладіумом демократичних вільностей, об'єднати на здоровій соціальній основі всіх громадян "без різниці національностей". Звертає на себе увагу те, що говорячи про необхідність здійснення демократичних реформ у державному устрої України, Грушевський вбачав зміст цих реформ у перетворенні держави з чисто адміністративного орґану на "соціальну державу" головним завданням якої буде творення форм "соціального життя", які б відповідали як високим нормам української культури, так і найкращим досягненням світової соціальної культури. Зазначимо, що концепція "соціальної держави", яку перший президент Української республіки, академік Михайло Грушевський розробляв в бурхливі революційні роки, в наш час провідними західними суспільствознавцями вважається найбільшим здобутком суспільної науки.

• Науковий доробок, громадсько-політична діяльність і особиста доля великого патріота України Грушевського є надбанням і уроком для всього українства і передусім для тих, хто по-справжньому прагне до незалежного, демократичного, прогресивного розвитку рідного народу, що можливий /особливо ж на нинішньому етапі/ за умов єдності і зґрунтованості всіх демократичних сил.

У відсутності саме цього вбачав поразку Української Народної Республіки /УНР/ один з її керівників В.К.Винниченко. Але не тільки в цьому. Він, як і Грушевський, настійно вирізняв єдність національного та соціального аспектів у суспільному процесі, справедливо підкреслював, що нехтування одним із них веде до поразки, гальмує, "то" зовсім перериває цей процес. Аналізу-

чи історію Центральної Ради Винниченко писав, що велика помилка розглядати національне питання поза сферою питань соціальних і навпаки. Уряд УНР недооцінив саме соціального аспекту національного відродження, що було однією з причин його невдачі.

Мету соціального прогресу Винниченко вбачав у побудові "планети без наїмтитів", суспільства яке забезпечить сенс людського життя, що було розвитком притаманного українській соціальної філософії XIX століття гуманістичного напрямку /Шевченко - Драгоманов - Франко/.

В дисертації робиться загальний висновок про те, що українська соціальна думка, яка представлена зазначеними видатними персоналіями, концентруючи увагу на таких категоріальних питаннях теорії соціального прогресу, як свобода і воля, єдність соціального і національного, світовий досвід і самотність соціальної культури суспільства, суперечливість ідеї поступу у її практично-політичному втіленні, соціальні характеристики демократичної держави тощо істотно збагатили цю теорію як у теоретико-методологічному, так і практично-політичному відношеннях.

У третьому параграфі "Характерні риси марксистської концепції прогресу, її здобутки і недоліки" міститься загальна характеристика того типу соціально-філософської інтерпретації ідеї розвитку суспільства, людства в цілому, яке базувалося на матеріалістичному розумінні історії, визнанні класової боротьби за вирішальний чинник історичного процесу, аценні про загальнолюдську місію пролетаріату як соціально-політичної сили, яка визволяючи себе, водночас визволяє усе людство.

Ідея прогресу мала особливе значення для марксистів, оскільки метою цієї доктрини виступало завдання побудови на "прогресивнішого за всю історію людства суспільства.

Головним науковим завданням марксизму було з'ясування матеріальної основи суспільного поступу, глибинних механізмів, які зумовлювали характер "набудови", держави та інших політичних інститутів. Ця основа, базис суспільства вбачався у способі виробництва. Виробництво розвивається об'єктивно, незалежно від волі й свідомості людей, тому що кожне покоління успадковує наявну сукупність продуктивних сил та відповідних виробничих та

інших відносин, своєю працею примножує і розвиває їх. Цей постулат визначив суть марксистського розуміння загальної лінії прогресивного розвитку, яка уявлялася як перехід від одного покоління до іншого, від однієї нижчої стадії розвитку до наступної, вищої. Увесь суспільний розвиток увінчує ідеал комуністичного суспільства, а вся історія виступає як безперервний рух до цього ідеалу. Комунізм проголошувався завершальною фазою всієї історії, подальша еволюція людства мала відбуватися в його межах. У цьому відношенні марксизм наближався до соціально-філософських теорій, які позначені відверто есхатологічним характером.

За Марксом, соціальний прогрес у найширшому розумінні - це розвиток від однієї формації до наступної і, зрештою, аж до формації комуністичної. В свою чергу, прогресивний розвиток проходить й усередині кожної окремої формації: "Дозрівання" чинників подальшого розвитку забезпечується сукупною дією ряду факторів. Головні з них - розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, що йдуть на зміну старим, та, що найбільш вирішальне, загострення класової боротьби, яку марксизм розглядає як вирішальну рушійну силу історичного розвитку й яка врешті-решт завершується соціальною революцією. Революції - основний спосіб переходу від однієї формації до наступної.

Лише зі зникненням класів, тобто у безкласовому комуністичному суспільстві, революції як форма розвитку поступається місцем соціальній еволюції.

Виходячи з цих постулатів засновники марксизму розробляли власне поняття прогресу, досліджували його головним чином як соціальний феномен, хоча торкалися також проблеми розвитку стосовно явищ природи.

Досліджуючи історію людського суспільства Маркс і Енгельс розглядали прогрес у трьох основних аспектах: соціальному, технологічному й державно-культурному. Набільш систематично і детально вчені дослідили перший аспект.

Суть прогресу соціальності вони вбачали у розвитку всіх суспільних відносин, насамперед виробничих. У змісті виробничих відносин закладено характер власності. Тому й прогрес соціальності, згідно цієї схеми, виступав як розвиток форм власності, по-

чинаючи з первіснообщинної і кінчаючи комуністичною.

За вченням марксизму, соціальний прогрес набуває найефективнішого вигляду і прояву при переході в наслідок пролетарської революції від капіталістичної приватної власності до соціалістичної, суспільної. Цей прогноз, як і оцінки еволюції капіталістичного суспільства як регресуючого, приреченого на загибель, зазначається в дисертації, також не справдився. Проблема власності як головного інституту суспільного життя дійсно має виключне важливе значення для розуміння причин, мотивів, спонукань різних соціальних груп здійснювати прогресивні зміни в суспільстві, або ж пручатися ним. Проте абсолютизація цього чинника, однозначне негативне ставлення до приватної і "обожнювання" суспільної власності спричинили істотні теоретичні прорахунки і політичні помилки. В так званих соціалістичних країнах суспільна власність насправді виявилась власністю не суспільства, а держави, міністерств і відомств. Тому й не дивно, що при будь-яких спробах економічних реформ постійно виникало питання про те, як зацікавити робітників і селян у виробництві, як і чим стимулювати їхній інтерес до продуктивної і якісної праці. Оскільки народ насправді не був розпорядником власності - землі, фабрик і заводів, країни в цілому, той широко декларовані наміри виховати у працівників "почуття господаря" залишалися марними.

Але справа полягає не тільки у тому, щоб на ділі, а не формально пов'язати працівників з суспільною формою власності. Практика економічного розвитку знов і знов доводить необхідність різних форм власності, створення відповідної системи їхньої взаємодії. Крім економічної доцільності плюралізм форм власності забезпечує можливість змінити "якість праці", створити більш сприятливі умови вибору колективних чи індивідуальних, кооперативних, акціонерних або приватно-власних форм господарювання. Все це в свою чергу покликано стимулювати такі соціальні якості людини, як ініціативність, творче ставлення до справи, організованість та відповідальність тощо.

Враховуючи це, можна сказати, що на заживішим напрямом суспільного прогресу є створення таких соціальних умов, за яких би усі ці якості людей могли розкритися і задовольнитися якомо-

га повніше й ефективніше. Плюралізм форм власності звичайно не є панацеєю від усіх лих, але ж ніяк не долає суспільних суперечностей. Але як свідчить досвід розвинутих країн наявність різноманітних форм власності значно краще, ніж так звана загальнонародна державна власність сприяє розв'язанню соціальних проблем від забезпечення науково-технічного прогресу до піднесення добробуту людей. Саме ці два виміри ефективності власності як механізму соціального поступу змушують уважно придивитися до процесу соціалізації власності усередині капіталізму, який реалізувався через економічні і соціальні реформи наприкінці XIX - на початку XX століть в багатьох країнах Європи, Америки, Азії. Реформістський шлях соціалізації суспільства рішуче відкидався марксизмом, і це виявилось в боротьбі марксизму проти реформізму як течії соціалістичної думки і практики. Саме внаслідок реформістської соціальної діяльності склалися найбільш розвинені країни сучасності.

Якщо оцінювати марксистську концепцію прогресу в цілому, то вона загалом є однобічно орієнтованим розумінням ролі класів і класової боротьби. З усіх класів виділяється один - пролетарський, і сенс усього історичного прогресу вбачався у тому, що кінець-кінцем виникає і розвивається саме цей клас: він згуртовується, організовується і приходить до влади шляхом політичної революції, шляхом захоплення влади. Усі інші класи, у тому числі й селянство, розглядаються як такі, що за своєю суттю реакційні або консервативні. Насправді ж, як тепер відомо, сам по собі цей клас виявився не таким уже здатним і ефективним державним керманічем, як уявлялося авторам цієї концепції.

Перебільшена надія на один "найпередовіший клас суспільства" надала розумінню прогресу в марксизмі односпрямованого і лінійного характеру. Лінійність полягає в тому, що всі країни і народи, усе людство повинно йти і прийти до одного й того ж суспільного устрою - комунізму. Весь історичний прогрес відповідно "спрямовувався" на здійснення одного ідеалу.

Дійсно, у всіх народів бажання і прагнення, цілі й ідеали значною мірою збігаються: досягти високого рівня розвитку суспільства цілому, віднайти форму державного устрою, яка гаран-

тувала б права і свободи людини й особи, створити системи доступної освіти, охорони здоров'я тощо. Взаємопов'язаність і цілісність світу є одним з найважливіших передумов формування подібності способу життя, його якості. Але абсолютизація будь-якої об'єктивної тенденції соціального руху неминуче призводить до спрощеного, помилкового розуміння загальної картини суспільного життя. Воно ігнорує не менш переконливі свідчення наявності істотних відмінностей життя різних народів, особливостей їхньої культури. Соціальна наука наводить скільки завгодно прикладів, які свідчать про те, що соціальний розвиток окремого народу значною мірою визначається не стільки способом виробництва, особливостями класової структури, скільки характером етносу, його історії, "соціальною якістю" суспільства, наявності чи відсутності власної державності. В постулаті сучасної людської цивілізації дедалі виразніше проявляються не тільки процеси глобальної інтеграції, але й процеси диференціації народів і країн, особливо на регіональному рівні. Однолінійна, догматично застосована схема суспільного прогресу, чи-то марксистська або будь-яка інша, неспроможна врахувати ці особливості, складний суперечливий характер "живої" історії. Вона потребує нових підходів, творчого розвитку концепції прогресу, яка б більш адекватно відбивала його реальність.

Розділ П. "Соціальні революції, реформи і прогрес". § 1. "Історична тенденція переходу від революції до реформ як основного засобу соціального прогресу сучасності".

Загальновизнано, що головні рушії історії людства - революції і реформи. Кажучи так, ми не скидаємо з рахунку такі важливі фактори, як наука і техніка. Проте обмежимося тут лише сферою соціальних революцій і реформ як засобів прогресу. При цьому виходитимемо з ідеї вищої самооцінності людини та її життя, а також з того, що соціальний прогрес сьогодні - це прогрес для всіх і кожного, що на сучасному етапі розвитку цивілізації виступає важливою суспільною вимогою. Сучасне людство досягло такого стану, коли можна уникнути розвитку одних за рахунок інших, коли доцільність того чи іншого соціального процесу або явища має бути піддана експертизі на моральність і гуман-

нізм. У цьому аспекті розглянемо такі насамперед феномени, як революція і реформа, простежимо їхню роль і місце в минулому, сучасному та майбутньому.

Марксистська методологія, яка позначається істотним внеском у аналіз соціальних революцій /типологія, аналіз логіки визрівання і виникнення, з'ясування характеру рушійних сил тощо/, має суттєвий недолік. Він полягає в тому, що вона зробила з революції міф, гіперболізувала цю соціальну форму радикальних суспільних змін. Незаперечним є факт: революції породжуються соціальною дійсністю. Цю істину не виправдовують численні спроби "експорту революції", що мали місце у світовій історії. Але фактом є і те, що здійснення революції завжди супроводжувалось звеличеннями їх, надмірною ейфорією щодо її "позитивних" результатів. Будь-які революції пов'язані з вбивством, у тому числі невинних людей, порушенням соціальних зв'язків, занепадом моральності, скороченням росту виробництва, кризами. Абсолютна більшість революцій пов'язана з громадянськими війнами - нещадними, жорстокими, братовбивчими. В цьому плані їм поступаються навіть війни між державами. Досить згадати післяреволюційну громадянську війну на просторах колишньої Російської імперії. Російський філософ Бердяєв правий, коли, визнаючи неминучість революцій, характеризує їх як "малий апокаліпсис історії".

У історії слід вчитися. І великі і малі повчальні уроки її дають нам поживу для роздумів, проєктуючи їх на сьогодення, на ті важливі, хоч і не завжди нові, проблеми, які актуалізувалися нині у зв'язку з ускладненістю завдань соціального процесу.

Апологетика революційних засобів розв'язання суперечностей суспільного життя завжди супроводжувалася спробою приховати її жорстку, насильницьку природу.

З висоти майже вікового історичного досвіду революцій XX століття добре видно, що революція - це екстремальний засіб соціального буття, коли вже повністю вичерпані всі інші шляхи.

Революція як концентрація соціальних подій, пристрастей, любові і ненависті, добра і зла, розмежвань між рідними й близькими людьми - це завжди трагедія. Стосується це більшою чи меншою мірою всіх націй і народів, класів і соціальних груп. Сьогодніш-

ня "поступовість", ідея консенсусу різних класів, усвідомлення життєвої необхідності діалогової культури були б немислимі без врахування трагічних уроків революцій, передусім таких кривавих, як французька /1789/ і жовтнева 1917 року в Росії.

Найхарактернішою особливістю революцій першої половини XX століття є зв'язок їх з війною. Дві світові війни ураганом пронесли над більшістю континентів, винищуючи і калічаючи людей, знищуючи результати багатовікової діяльності цілих поколінь, матеріальну і духовну культуру. Розв'язування світових воєн не можна виправдати абсолютно нічим, хоч прибічники їх намагаються все перекласти на так звані об'єктивні причини неминучості і навіть необхідності воєн як, зокрема, важливих джерел технічного прогресу.

Війна – феномен людської історії, але ж остання є ні чим іншим, як діяльністю людей і наслідком цієї діяльності. Історія альтернативна, багатоваріантна і фатально не визначена. Вона завжди виступає як діалектична єдність об'єктивних й суб'єктивних інтересів, факторів, чинників, мотивів. І те, що здебільшого війни виникають з об'єктивних причин ніяк не знижує "відповідальність" суб'єктивного фактора. Багатовікова історія воєн свідчить, що за певних умов саме останній був домінуючою причиною. А це значить, що війни, як і будь-які інші феномени історичних подій, врешті-решт визначаються станом суспільної свідомості, характером політики, змістом ідеології, панівною системою суспільної моралі, інтересами і намірами соціальних груп, класів, націй, суспільства в цілому. Тобто таким детермінантами цих подій, які піддаються свідомому впливу з боку суспільства, його правових, виховних, політичних, ідеологічних інститутів.

Що ж до твердження, що війни сприяють прогресові, особливо науково-технічному, то слід визнати: справді, прогрес був, але ж який? – прогрес засобів ведення воєн, тобто знарядь убийства, а не процвітання добробуту. І те, що багато наукових відкриттів здійснювалося на замовлення і в лабораторіях військово-промислового комплексу, також не є доказом даного твердження.

Новий соціальний лад, що формується в сучасному світі, особливо у молодих державах, у тому числі й в Україні, обов'язково

цусить враховувати гіркий досвід ХХ століття, досвід, який свідчить: революція, особливо та, що пов'язана з громадянською війною, найгірший спосіб вирішення соціальних проблем. Саме до війни та її наслідків насамперед можна застосувати влучне зауваження Маркса про такий "прогрес", цілі якого не бажають пити нектар інакше, як з черепів убитих.

Такий визначний у соціальній філософії авторитет, як Арнольд Тойнбі у статті "Революційна зміна", написаній для "Британської енциклопедії" переконливо визначає деструктивний і руйнівний характер революції, яка на його думку, здебільшого виникає на стадії надлому й свідчить про наближення до загибелі тієї чи іншої цивілізації. Революція, як і війна, підкреслює Тойнбі, органічно пов'язана з насильством, крім того, як справедливо підкреслює вчений, вона ніколи не досягає цілей, які ставлять перед собою її організатори, "Кожна революція, — пише Тойнбі, — це нещастя. І не завжди є навіть меншим злом. Однак за певних умов не буває можливості вибору між альтернативами зла. Соціальна напруженість досягає такої межі, за якою революція стає неминуною. Причина, чому революція це нещастя, полягає в тому, що вона є ознакою того, що все прийшло у розлад. Виникнення її свідчить про те, що традиційна структура суспільства перестала відповідати умовам життя, потребам і вимогам принаймні частини членів суспільства, які достатньо численні й сильні, щоб зважитися змінити цю структуру силою".

Один із провідних представників еволюційної теорії суспільного розвитку, вчений, який віддає перевагу гуманістичним орієнтаціям А.Тойнбі підкреслює безальтернативу в сучасну епоху реформаторську "технологію" розв'язання назрілих суперечностей. "Якщо зміна у суспільному житті є необхідністю, то треба, щоб вона була не революційною. Еволюційна форма є тим природним шляхом, яким слід здійснювати зміни у суспільному житті".

Найважливішою особливістю реформ є те, що вони не пов'язані з насильством і несуть у собі великий гуманістичний потенціал. В умовах сучасної цивілізації, кол зростають взаємозв'язок і взаємодії різних країн, регіонів і світу в цілому, розробка стратегії та тактики ненасильства є життєвою необхідністю, домі-

нуючою парадигмою виживання людства.

Відмова від вузькокласового підходу, ідеологія соціальної злагоди і консенсусу дає змогу теоретично обґрунтувати значення як вирішального засоба регулювання суспільного життя та його окремих складових. У цивілізованому громадянському суспільстві з правовою державою ініціатива реформ може виходити як від державних, так і суспільних структур, від реальних, а не формальних, як це було у колишньому СРСР, організації. Важливо, щоб реформи насамперед вирішували проблеми без реалізації яких у суспільстві зникає динаміка розвитку, настає стагнація і як наслідок зростає соціальна напруженість.

Історичний досвід незаперечно доводить: якщо суспільство своєчасно реформується, то соціальний простір, в якому виникає "революційна ситуація" значно звужується, а гострота цієї ситуації істотно пом'якшується. Однак у реальному житті поки що є об'єктивні засади для існування як "партії революції", так і "партії реформ".

Останнє століття нашої ери поставило все людство перед гамлетовським вибором "бути чи не бути?". Людське суспільство опинилося в унікальній ситуації. Питання про подальший розвиток, про шляхи прогресу стало виявляти себе передусім як проблема виживання людства. Поява її зумовлена насамперед кризою сучасної цивілізації, пов'язаною з якісно новими проблемами.

Світові війни, соціальні революції та радикальні реформи, науково-технічна революція та глобальні проблеми істотно змінили обличчя сучасного світу. Він став незвично багатолитим і розмаїтим. Людська історія ще не знала такої багатокірної палітри держав, які належать не лише до різних формацій, а й знаходяться на різних ступенях розвитку в рамках однієї формації. Делалі більше виявляє себе як закономірність багатоваріантність розвитку. Людська історія все більше виявлятиме себе як всесвітня історія. Зростає спільність історичних долей усіх складових сучасного людства.

Резюмуючи викладене, підкреслимо, що прахування зазначених особливостей сучасного етапу цивілізації: багатоваріантність, всесвітність, єдність людства при збереженні багатолитості й

розмаїтості сучасного світу має першочергове значення для осмислення нашої епохи, її філософії, для відмови від примітивних стереотипів однолінійного розвитку, для творчої розробки нових концептуальних "моделей" епохи.

У наш час відбувається прогрес становлення нового суб'єкта прогресу – планетарного співтовариства людей. Вирішення глобальних проблем, що суттєво визначають співвідношення "прогрес- регрес" потребує використання інтелектуального потенціалу цього колективного, соціально відповідального суб'єкту. Суттєвою рисою соціального процесу сучасності є різке зростання ролі реформ як засобів прогресу, інтенсивний пошук соціально-політичних і економічно-фінансових механізмів та інструментів розв'язання гострих антагонізмів і конфронтації, спалах яких ми сьогодні спостерігаємо у різних регіонах планети, в тому числі в країнах СНД. Утвердження в суспільній свідомості ідеї консенсусу, посилення авторитету гуманістичних орієнтирів соціального прогресу, розширення спектру його багатоваріантності – це те, що створює теоретичний та практичний фундамент подальшого осмислення ідеї прогресу та її історичної долі.

§ 2. "Формаційний та цивілізаційний аспекти соціального процесу.

Коріння марксової ідеї формаційності, як зазначають дослідники цієї проблеми, знаходяться у західноєвропейській традиції та культурі. Ще італійські гуманісти епохи Відродження писали про "трихотомію" розвитку: світла античність, ніч середньовіччя, сонячне проміння відродження.

Виникнення теорії соціально-економічних формацій було наслідком ідейно-теоретичної боротьби, яку вели Маркс і Енгельс у першій половині 40-х років XIX сто іття проти насамперед молодогогегеліанців, для яких історія – результат "саморозвитку і самопізнання духу". Заради справедливості відмітимо, що Маркс і Енгельс, як це не здається парадоксальним, не побачили всіх потенцій, що були закладені в розробленій ними концепції. Так, наприклад, розкриваючи діалектику продуктивних сил і виробничих відносин, творчі нового розуміння історії обмежилися переважно дослідженням одного аспекту цієї діалектики – взаємодії продуктивних сил і ви-

робничих відносин в конфліктному їх варіанті. Вони ж побічно вплинули у виникненні стереотипу одностанітності і фаталістичності розвитку, хоч уже їхні послідовники публічно й відхрескувалися від цього. Але ідеї про неминучість комуністичної формації та революції як єдиного засобу переходу до такої формації нащовхували саме на таке розуміння соціального прогресу. Принцип багатоваріантності соціального прогресу, що безпосередньо витікало з положення про історію як результат діяльності людей, також залишився у Маркса і Енгельса поза увагою.

Вводячи поняття "способи виробництва", "соціальна економічна формація" і використовуючи їх у таких аспектах, як виробництво матеріальних благ, духовне виробництво, та "виробництво" самої людини, основоположники марксизму позитивно вплинули на подальший розвиток соціальної теорії, на науковий процес розробки концептуального апарату аналізу суспільних відносин та факторів, що визначають політичні, ідеологічні та інші надбудовні феномени суспільного життя. Цим самим був здійснений важливий крок у створенні вчення про суспільство як складної системи. Звичайно, що марксистська концепція не могла охопити все розмаїття людського буття. Більш того. Перетворившись, завдяки зусиллям ортодоксальних марксистів на догму, стереотип теорія формації багато в чому втратила евристичний потенціал.

Відтоді, як була розроблена формаційна теорія, минуло багато часу. У світлі накопиченого історичного досвіду, з врахуванням здобутків і уроків соціальної практики людства виразно зрозумілі як сильні, так і слабкі сторони цього типу пояснення соціального прогресу. Зокрема наявні ті соціальні феномени і процеси, які аж ніяк не вписуються в логіку формаційного їх пояснення. Це стосується як аналізу окремо взятого, конкретно-історичного суспільства, так і узагальнень всесвітньо-історичного поступу. Формаційне бачення процесів, концентруючих увагу на головних, "стремжених конструкціях", ігнорує важливі соціальні "виключення" та "відтінки", а тому не може бути адекватним, і тим більш вичерпним. Реальне суспільство – надто складний об'єкт, в якому не знайти "чистого феодалізму", "капіталізму", "соціалізму" і т.д. Це зауваження Макса Вебера, одного із головних опонентів Маркса, за-

лишилося фактично проігнорованим.

Формаційно обмежена логіка позначається і на вивченні соціально-класової структури суспільства. Здійснена згідно з нею соціальна стратифікація веде до того, що усі соціальні прошарки за рамками основних класів фактично набувають статусу маргінальних або навіть "реакційних".

Зосереджуючи свою увагу на класовому аспекті політичних інститутів, ідеології, культури та моралі формаційна методологія також істотно звужує і збіднює їх.

Особливо виразно обмеженості формаційного підходу спостерігається в аналізі національної проблематики. Витлумачуючи національне як похідне від соціального і класового, зробивши національне питання складовою частиною останніх, ортодоксальний марксизм фактично вивів за рамки наукового аналізу етнонаціональне буття людини. Втім людина, будучи частинкою людського роду, його представником, належачи до певного соціально-класового утворення, разом з тим виступає суб'єктом конкретних національних відносин. Вона - представник своєї нації, конкретної етнічної групи, носій певної ментальності, духовної культури, традицій та звичаїв. Створивши переконливе вчення про сутність соціального відчуження, Маркс, на жаль, майже обійшов увагою відчуження у сфері національних відносин, що має в історії суспільства не менш тривалішу та вагомішу значимість, ніж відчуження соціальне.

Формаційний підхід до аналізу духовної сфери також значною мірою обмежує це поле дослідження колом ідей, уявлень, цінностей, які мають вихідним пунктом положення "відображення" в духовних феноменах інтересів основних класів даного суспільства.

Звичайно, ідеологічний момент відіграє значну роль в духовному житті. "Німецька ідеологія", в якій Маркс і Енгельс дослідили цю закономірність, високо оцінюється сучасними західними теоретиками. В книзі американських вчених Дж. Лоско та Л. Вільямса "Політична теорія. Класичні тексти, сучасні погляди" (Нью-Йорк, 1992 рік) ця праця розглядається в ряду інших класичних творів соціальнополітичної думки. Однак крім ідеологічного субстрату в духовній сфері життя суспільства присутній незрівнянно ширший

спектр цінносних уявлень, які аж ніяк не можуть бути зведені до інтересів будь-яких класів, ані основних, ані другорядних. Перед теоретичним зором дослідника завжди постає "неформаційний" шар духовної культури – в усякому разі такий, що не має прямого "генетичного" відношення до існуючої формації, не знаходить пояснення своїй наявності у її субструктурі.

В дисертації робиться узагальнений висновок, що формаційний підхід до аналізу соціального процесу не може претендувати на винятковість і всезагальність, оскільки залишає поза увагою численні і важливі ланки а також зв'язки суспільства як системи.

Всебічний аналіз соціальних процесів, їхньої історії, включення у дослідження того кола і тих аспектів соціальних явищ, які не знаходять ^{пояснення} за допомогою понять та категорій концепції формації, вимагають більш широкої й узагальнюючої концепції, всебічного підходу. Такою концепцією, на нашу думку, є теорія цивілізації, а відтак і цивілізаційний підхід у поясненні процесів і явищ. Як справедливо зазначає Г.Гудожник, М.Кириченко та інші дослідники, завдання полягає не в тому, аби просто відкинути формаційний підхід. Основне тут – здійснити діалектичне заперечення однобічності цього підходу, тобто вийти на таку методологічну процедуру, яку здійснила за аналогією теорія відносності Ейнштейна щодо механіки Ньютона. Концепція цивілізації включає в себе формаційний підхід як свій особливий випадок – при виділенні з усього багатства і різноманітності соціального прогресу його соціально-економічного аспекту. І не лише це. Оскільки в різних цивілізаціях формаційність виявляє себе вкрай різмаїто, то її слід вважати вторинним від цивілізаційності феноменом. Далі. Якщо поняття "формація" відбиває течію та логіку соціального процесу у напрямку від однієї стадії етапу, рівня суспільного розвитку до іншого, поняття "цивілізація" відбиває насамперед якісний стан тієї чи іншої стадії, ступеня цього розвитку. Останнє може мати різні рівні цивілізованості. Без глибокого аналізу, чіткого урахування цього фактора /а саме тут бачиться вектор прогресу/ формаційний погляд може дійсно переконати, що новий ступінь обов'язково вищий і "кращий" за попередній.

З'ясування співвідношення формаційного та цивілізаційного

типів підходу до соціального прогресу потребує в черговий раз визначення як поняття цивілізації, так і її критеріїв. На нашу думку, розробка поняття цивілізації, яка б враховувала сучасне соціально-філософське уявлення про неї, має враховувати принаймні кілька обов'язкових положень. Найбільш поширене вживання терміну "цивілізація" як синоніму поняття "культура", уособлення її певним історичним типом і локалізованим у просторі і часі (наприклад, давні цивілізації), безумовне виправдане, але недостатнє. А саме. Розуміння цивілізації як справжнього "світу людини", тобто її гуманістичного виміру; розуміння вичерпаності "традиційної" індустріалістської методології визначення сутності цивілізації, що виходить з рівня розвитку продуктивних сил як її головного критерія; розуміння того, що відбувається докорінна зміна суб'єкту світової цивілізації.

Безумовно теоретично - категоріальна робота в цьому відношенні має насамперед визначатися об'єктивним процесом становлення нової цивілізації, тими її контурами, які вже позначають її сутність. Загальною визначною є ідея, що уявлення про становлення всесвітньої цивілізації не може успішно здійснитися на базі ідеології індустріалізму, оскільки саме індустріальна суспільно-виробнича технологія виступає глибинною причиною виникнення і загострення глобальної економічної кризи.

В дисертації зазначється, що найбільш переконливим є такий погляд на цивілізацію в аспекті її майбутнього, який визнає за найважливішу рису визріваючої цивілізації орієнтацію на забезпечення безмежного прогресу людини і людства. Становлення всесвітньої цивілізації означатиме подолання відчуження в його найбільш гострих формах і проявах, створення реальних умов і можливостей для вирішення усього комплексу глобальних проблем, викорінення причин національної і соціальної нерівності тагноблення, перетворення демократії в загальноцивілізаційну норму і найважливіший засіб прогресу, де реформаторство одержить остаточну перемогу над революційністю.

Виходячи із тенденцій, що складаються, можна передбачити, що основним принципом буття людини /і людства в цілому/ в умовах нової цивілізації буде універсальний гуманізм - нова вселюдська

духовність. Вихідна основа цього гуманізму - об'єднане людство, яке усвідомило власну соціально-цінну, гуманну, творчу сутність. За нашим переконанням, універсальний, глобальний гуманізм має синтезувати в собі світські і релігійні цінності.

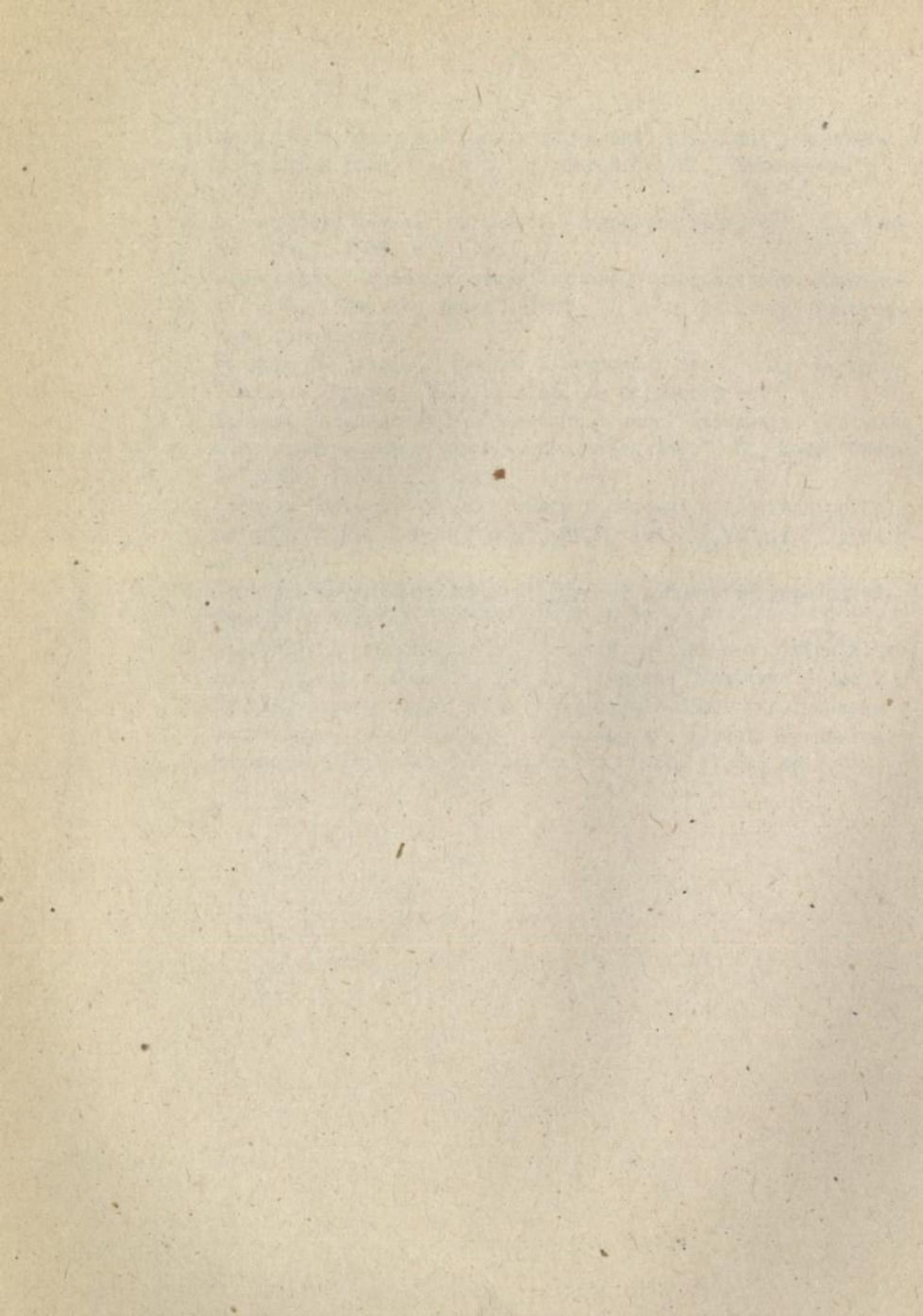
Універсальний гуманізм позначається широким діапазоном свого прояву. Він передбачає інтелектуальну свободу особистості в її пошуках істини, добра і краси, його істотна ознака - визнання безумовного права на існування різних світоглядів і вірувань, плюралізму наукових напрямів, розмаїття національних традицій та звичаїв. Глобальний, універсальний гуманізм не тільки передбачає їх але й на них ґрунтується. В системі ціннісних орієнтирів універсального гуманізму перше місце посідає самоцінність людини, її право на достойне життя, індивідуальну і колективну свободу, розвиток і прояв своїх сутнісних сил. Благо людини - основна міра і критерій оцінки рівня суспільного життя, прогресивності суспільного устрою і розвитку.

Сучасне людство перебуває у початковому стані переходу до всесвітньої цивілізації, який уявляється вельми тривалим і історичним процесом. Різні нації і народи перебувають на різних ступенях підходу і переходу до всесвітньої цивілізації. Природно, що в кожному конкретний історичний період ознаки і критерії цивілізованості будуть змінюватися як у плані конкретного їх сенсу, так і в тому розумінні, що виникатимуть нові показники соціуму.

Та як би там не було, попри всі соціальні суперечності та негаразди є підстави сподіватися, що дедалі зростаюче усвідомлення окремими людьми та народами в цілому своєї належності до роду людського, до родової сутності людини взагалі, розуміння загрози вселенського катаклізму стануть найважливішою запорукою виживання людства, його прогресу і процвітання.

В післямові дисертації узагальнюються основні висновки дослідження, визначаються можливі напрямки наукових розвідок проблематики ідеї прогресу, насамперед соціального. Основні положення дисертації викладені автором у наступних публікаціях.

1. Монографія "Ідея прогресу в соціальній філософії" /в спів-авторстві: розділ I, § I, 3; розділ II/; К., "Вища школа", 1993, 9 д.ар.
2. Монографія "Наукова творчість - гарантія прогресу". К., "Вища школа", 1989, 8,5 д.ар.
3. Монографія "Соціально-етичні проблеми управлінської діяльності". К., "Наукова думка", 1980, 2 д.ар. /в складі авторського колективу/.
4. Брошура "Соціальний прогрес у сучасному світі". К., Т-во "Знання" України, 1991, 3 д.ар. /в співавторстві/.
5. Брошура "Підвищення соціально-політичної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму". К., Т-во "Знання" УРСР, 1985, 2,5 д.ар.
6. Брошура "Роль робітничого класу в системі підготовки молоді до праці". К., Т-во "Знання", УРСР, 1984, 2,75 д.ар. /в співавторстві/.
7. Стаття "Регіональні аспекти трудової зайнятості українців". - Економіка України. К., 1993, № 6, 0,75 д.ар.
8. Стаття "Ідея прогресу в українській соціально-політичній думці". 1 д.ар. Прийнята до друку в журналі "Політика і час".
9. Проблема прогресивних змін у виробничій сфері українського суспільства висвітлюється у публікаціях: Журнал "Економіка Радянської України" № 8, 1989; № 9, 1991: /1,5 д.ар./.

AB 28.994